

811.161.2'36-112(07)

811.161.2'36-112(07)
В 31

М. ВЕРБОВИЙ, Ж. КОЛОЇЗ

ІСТОРІУНА
ГРАМАТИКА

КРИВИЙ РІГ *Д.Є.І.Д.

М.В.Вербовий, Ж.В.Колоїз. Історична граматики української мови: Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету. — Кривий Ріг, 2009. — 100с.

У посібнику викладено теоретичний матеріал і подано вправи, що мають допомогти студентам у засвоєнні курсу *Історичної граматики української мови*. Головна увага спрямована на вироблення навичок правильного розуміння а) причин виникнення та особливостей розвитку фонетичних явищ української мови; б) шляхів еволюції граматичної будови нової української мови; в) найголовніших ознак синтаксичних конструкцій старо-, середньоукраїнської мови у зіставленні з новою українською мовою. Це підготує майбутніх учителів української мови до осмисленого сприйняття і міцного засвоєння курсів *Сучасної української літературної мови*, *Історії української літературної мови*.

Розділи *Вступ* та *Фонетика* уклала Колоїз Ж.В., розділи *Морфологія* і *Тексти* уклали Вербовий М.В.

Рекомендовано до друку Вченою радою університету,
протокол № 5 від 09 грудня 1999 р.

Рецензенти — І.О. Іншакова, доцент кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету
К.А. Качайло, доцент кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету

© М. Вербовий, *Морфологія, Тексти*,
редагування тексту, підготовка оригінал-макету,
оформлення 2006

© Колоїз Ж.В., *Вступ, Фонетика* 2006

З М І С Т

Умовні скорочення. Умовні позначення.....	5
Вступ	
Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна	
1. Предмет, завдання та значення курсу. Зв'язок історичної граматики з іншими науками.....	6
2. Джерелами вивчення історії української мови.....	6
3. Пам'ятки письма.....	7
4. Проблема давньоруської мови.....	8
5. Періодизація історії української мови.....	9
Фонетика	
Звукова система староукраїнської мови початкового періоду	
1. Система голосних староукраїнської мови в порівнянні з праслов'янською.....	11
2. Система приголосних староукраїнської мови.....	12
3. Фонетичні процеси праслов'янської мови, засвідчені в староукраїнській.....	13
3.1. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових /г/, /к/, /х/.....	14
3.2. Пом'якшення приголосних у сполученні з [j].....	15
3.3. Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st].....	16
3.4. Спрощення в групах приголосних.....	16
Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду	
1. Перше повноголосся.....	20
2. Зміна звукосполучень [*or], [*ol] перед приголосними.....	20
3. Історія носових голосних.....	21
4. Давні зміни дифтонга, що позначався літерою Ѣ.....	22
5. Зміна початкового [je].....	22
6. Зміна [a] на [o] на початку слова.....	22
7. Втрата початкового [j] перед [y].....	22
Звукові зміни [ъ], [ь] староукраїнської мови писемного періоду	
1. Історія редукованих голосних.....	25
1.1. Друге повноголосся.....	25
1.2. Редуковані [ъ], [ь] після [p], [ʎ] між приголосними.....	26
2. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.....	26
3. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.....	27
4. Лабіалізація [c] в [o] після шиплячих та [j].....	29
5. Зміна [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі].....	29
Звукові зміни староукраїнської мови, що відбивають специфіку сучасної української мови	
1. Рефлексія Ѣ.....	32
2. Перехід довгих [o], [e] в [i].....	32
3. Етимологічні звуки [ы], [і] (и).....	33
4. Зближення ненаголошеного [o] з [a] та [y].....	33
5. Звук [i] на початку слова.....	34
6. Асиміляція [j] м'якими приголосними.....	34
7. Ствердіння приголосних.....	34
8. Протетичні приголосні.....	35

Морфологія

іменник	37
1. Граматичні категорії староукраїнського іменника	37
2. Типи відмін іменників староукраїнської мови	39
іменники * <i>-ā-</i> , * <i>-jā-</i> основ	39
іменники * <i>-ō-</i> , * <i>-jō-</i> основ	40
іменники * <i>-ŭ-</i> основ	41
іменники * <i>-ī-</i> основ	42
іменники * <i>-ū-</i> основ	43
іменники з основою на приголосний	44
займенник	46
1. Типи й різновиди займенників староукраїнської мови	46
2. Історія особових та зворотного займенників	46
3. Історія форм предметно-особового займенника, неособових неродових і неособових родових займенників	48
питальні займенники	50
4. Словотвір займенників	51
прикметник	53
1. Загальна характеристика прикметника	53
2. Історія форм іменних прикметників	55
3. Історія форм займенникових прикметників	56
4. Творення форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників. Фонетичні зміни в суфіксі вищого ступеня	58
найвищий ступінь	59
числівник	59
1. Загальна характеристика числівників	59
словотвір числівників	60
словотвір складних та складених кількісних числівників	62
історія форм простих числівників	63
дієслово	68
1. Загальна характеристика староукраїнського дієслова	68
2. Типи дієслівних основ та їх роль у формотворенні	69
3. Тематичні й атематичні дієслова. Класи дієслів	69
4. Історія дієслівних форм теперішнього часу	70
5. Історія дієслівних форм минулого часу (синтетичних та аналітичних)	71
аорист	71
імперфект	72
перфект	73
плюсквамперфект	74
6. Історія форм майбутнього часу; проста й складені форми	75
7. Історія форм наказового способу	76
8. Історія форм умовного способу. Творення умовного способу в староукраїнській мові. Витворення частки умовного способу	77
9. Історія інфінітива й супіна в українській мові	78
Тексти до аналізу	82
Питання до екзамену	97
Література	99

Умовні скорочення

біл. — білоруська	О. — орудний (відмінок)
блг. — болгарська	одн. — однина
в. — відмінок	ос. — особа
Д. — давальний (відмінок)	псл. — праслов'янська
дв. — двоїна	польськ. — польська
див. — дивитися	пор. — порівняти
Д.-О. — давальний і орудний (відмінки)	Р. — родовий (відмінок)
єв. — євангеліє	Р.-М. — родовий і місцевий (відмінки)
ж.р. — жіночий рід	рос. — російська
Зб. — збірник	с.р. — середній рід
Зн. — західний (відмінок)	срб. — сербська
Кл. — кличний (відмінок)	староукр. — староукраїнська
лат. — латинська	ст. до н.е. — століття до нашої ери
латв. — латвійська	ст. н.е. — століття нашої ери
лит. — литовська	стсл. — старослов'янська
М. — місцевий (відмінок)	тис. до н.е. — тисячоліття до нашої єри
мн. — множина	укр. — українська
Н. — називний (відмінок)	чеськ. — чеська
Н.-Зн.-Кл. — називний, знахідний і кличний (відмінки)	ч.р. — чоловічий рід
нім. — німецька	

Умовні позначення

- * (зірочка) — ставиться перед праслов'янським архетипом, що подається літерами латинського алфавіту ([*dt], *kostis)
- (пряма лінія над літерою) — вказує на довготу звука, що позначається цією літерою (*ā, *ō, *ī)
- ⊂ (нижня частина півкола над літерою) — вказує на короткість звука, що позначається цією літерою(*ā, *ī)
- ∩ (верхня частина півкола над літерами) — дифтонг (*êi, *âi)
- , (кружечок під літерами *ř, ʃ*, або **г, *ʃ*) — вказує на їх складотворчість (*г, ʃ*)
- (мінус під редукованими *ъ, ь*) — вказує на слабку позицію редукованих
- + (плюс під редукованими *ъ, ь*) — вказує на сильну позицію редукованих
- > (стрілка вправо) — вказує на пряму послідовність фонетичних і морфологічних процесів, тобто як було і як стало (**vilkoi* > *вълци* > *вовки*)
- < (стрілка вліво) — вказує на зворотну послідовність фонетичних і морфологічних процесів, тобто як є, а як було (*шовк* < *шевок* < *шьльк* < **chilьkъ*)
- ⌈ ⌋ (квадратні дужки) — позначають звуки, звукосполучення ([*а*], [*є*])
- ⌈ ⌋ (квадратні і круглі дужки одночасно) — слід читати: звук, що позначається літерою ([*ѣ*]/*и*) — звук [*ѣ*], що позначається літерою (*и*)
- ' (знак акута) — позначає м'якість, ставиться вгорі праворуч від букви відповідного звука
- [Q] — звук *о-носовий*, що позначається літерою **Ѡ** (юс великий)
- [e] — звук *є-носовий*, що позначається літерою **ѡ** (юс малий)

Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна

1. Предмет, завдання та значення курсу. Зв'язок історичної граматики з іншими науками

Історична граматики української мови — це мовознавча дисципліна, що вивчає формування та розвиток української мови, ті зміни, що відбувалися в її системі в напрямку до вдосконалення. Ці зміни охоплюють, як правило, усі мовні рівні, а тому як назва наукової та навчальної дисципліни „Історична граматики української мови” — назва умовна, оскільки передбачає вивчення не лише граматичної будови української мови, а й її фонетичної системи, словотворчих особливостей, лексичного складу. Основним завданням „Історичної граматики української мови” є виявлення загальних закономірностей та тенденцій становлення фонетичного та граматичного рівнів мовної системи. Значення цього курсу полягає в тому, що він забезпечує повне, всебічне розуміння мовних явищ, бо показує їх не тільки в розвитку, але і в зв'язках із відповідними явищами в споріднених мовах; демонструє взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови; засвідчує стійкість граматичної будови мови та її основної лексики.

Історична граматики української мови тісно пов'язана з

- 1) *старослов'янською мовою* (найдавнішою слов'янською літературною мовою, в основі якої лежить південно-слов'янський солунський діалект). Дослідження помилок, які робили українські переписувачі церковнослов'янських книг, дозволяє зробити певні висновки про фонетичні та граматичні особливості староукраїнської мови;
- 2) *діалектологією*. Діалекти української мови часто зберігають у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, які вже втрачені літературною мовою. Крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, не властивим літературній мові;
- 3) *сучасною українською літературною мовою*;
- 4) *загальним мовознавством*. Історія розвитку української мови розглядається протягом багатьох епох, і для її розуміння необхідно враховувати дані історії інших мов;
- 5) *з історією*. При вивченні історичної граматики української мови необхідно чітко орієнтуватися в історії українського народу, а також в історії сусідніх слов'янських народів;
- 6) *археологією*, яка може дати підтвердження деяких гіпотез про ті чи інші явища з історії народу.

2. Джерелами вивчення історії української мови:

- 1) *письмні пам'ятки*; 2) *територіальні діалекти*; 3) *лексичні запозичення*; 4) *топонімичні назви*; 5) *свідчення споріднених і неспоріднених мов*.

Аналіз мови й письма датованих пам'яток часто допомагає хронологізувати мовні явища, допомагає визначити особливості мови того чи іншого періоду. Територіальні діалекти часто зберігають такі мовні явища, які не збереглися в пам'ятках письма, наприклад: пам'ятками письма не можна визначити шлях, який пройшли в українській мові давні голосні [o], [e], поки вони не змінилися в [i] у словах типу *стіл, шість* (письменні пам'ятки фіксують тільки початковий етап цього процесу: [o] > oo, [e] > ~~e~~; сучасні ж північноукраїнські діалекти містять на місці цих голосних дифтонги).

Історія української мови доповнюється також лексичними запозиченнями та топонімічними назвами. Запозичені слова підлягають законам тієї мови, що їх засвоює, а це веде до звукових змін у вимові засвоєних слів, наприклад: староукраїнська вимова слова Ігор (запозичене в X ст. зі скандинавської мови — Ingvar) засвідчує, що в цей час у староукраїнській мові носових уже не було, бо інакше б з Ingvar витворилося б Ягор, а не Ігор. Топонімічні назви Путивль, Домбровиця (Рівненська обл.), Палавоград зберігають такі фонетичні процеси, які в живій мові уже втратилися (**uj* > [aʲ], **om* > [Q] > [y], **tort* > [trat]).

Свідчення споріднених мов набувають важливого значення особливо тоді, коли в них є записи слів і виразів досліджуваної мови. Напр.: у праці візантійського імператора Костянтина "Про народи" (949 р.) є ряд назв східнослов'янських племен, причому цим назвам повноголосні форми не властиві: Nemo gardas (Новгород), Dervleninoi (дереваляни). Збереження польською мовою носових [Q], [e] при зміні їх у інших слов'янських мовах дало можливість визначити звукове значення старослов'янських юсів (Ж, Ѧ) як носових голосних.

3. Пам'ятки письма

Письменні пам'ятки, які збереглися від найдавніших часів, — це, як правило, різні книги церковно-служебного, християнсько-любовального, юридичного змістів.

Оригінали староукраїнських пам'яток X ст. не збереглися. У книгах пізніших віків є лише списки логорів руських князів із греками 911, 945, 972 рр. З-поміж письмових пам'яток XI ст. вирізняються насамперед *Остромирове євангеліє*, *Збірники Святослава*.

Остромирове євангеліє переписане в 1056–1057 роках зі старослов'янського тексту дияконом Григорієм, за походженням, вважають, киянином, для новгородського посадника Остромира. Це є збірник уривків із євангельських текстів, розміщених у книзі в порядку

неділь і свят цілого року, починаючи з Великодня. У кінці пам'ятки міститься складена Григорієм оригінальна післямова.

Збірники Святослава 1073, 1076 рр. створені в Києві дяконом Іваном для князя Святослава. Є думка, що перший збірник списаний з відповідного староболгарського, що був перекладом із грецького оригіналу. Він являв собою своєрідну енциклопедію тогочасних знань у різних галузях: у ньому зібрані дані з астрономії, про тропи і фігури художнього мовлення, про кількість і міру. Другий збірник — це збірник статей релігійно-повчального характеру.

Від XII ст. збереглися писемні пам'ятки юридичного характеру та ряд церковних книг, переписаних зі старослов'янського оригіналу. Це насамперед *Грамота Мстислава* (дарча грамота) 1130 р., *Юрійське євангеліє* 1120 р., *Галицьке євангеліє* 1144 р., *Галицько-Волинське Добрилове євангеліє* 1164 р.

До пам'яток XII ст. належить *Слово о полку Ігоревім* 1187 р. Оригінал не зберігся. Пам'ятка дійшла до нас у списку XVI ст., з якого було знято копію для друку.

Із пам'яток XIII ст. вирізняється *Руська правда* 1282 р. — найдавніший збірник законів, за якими судили руські князі.

З XIV ст. найвидатнішою пам'яткою є *Лаврентійський список* літопису 1377 р. Назва походить від імені монаха Лаврентія, який склав цей список для суздальського князя Дмитра. У цьому списку літопису містяться копії договорів руських князів з греками в X ст., *Повчання Володимира Монаха*.

З-поміж пам'яток XIV–XV ст. виділяються *українські* (95) та *українсько-молдавські грамоти*, *Іпатійський список літопису*.

Однією з визначних пам'яток XVI ст. є *Пересопницьке євангеліє* 1556–1561 рр. Це є переклад з церковнослов'янської мови на так звану просту українську мову.

Пам'ятки XVII–XIX ст. носять історично-науковий та художній зміст (твори І.Вишенського, Климентія Зиповія, Г.Сковороди, І.Котляревського, літописи, граматики, словники), а також юридичний зміст (документи канцелярії Б.Хмельницького, актові книги).

4. Проблема давньоруської мови

Погодинська гіпотеза належала російському історичному мовознавцю М.Погодину, була викладена ним у праці „Записки о древнем языке русском” (1856 р.) Суть її полягала в тому, що, на думку вченого (пізніше його підтримав і російський академік О.Соболевський), у стародавньому Києві й на Київщині в час становлення руської державності й до татаро-монгольської навали жили тільки великороси, малоросів тут не було. Про це, за М.Погодиним, свідчить нібито тотожність книжної мови, встановлена І.Срезневським. А давньоруська книжна мова, зазнавши впливу з боку залозичної старослов'янської мови, виявляє більшу

схожість із мовою російською, а не українською. Українці прийшли сюди із Заходу, деє із Галичини і Волині чи із-за Карпат, після виходу росіян на північ під тиском монголо-татар. Вони, тобто українці, заселили спустошену Київщину не раніше кінця XV ст. Погодінську гіпотезу аргументовано спростував ще М.Максимович.

5. Періодизація історії української мови

Періодизація розвитку української мови за В.Німчуком:

I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI / VII ст.).

II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (з VI / VII ст. до X ст.).

III. Давньоруськоукраїнська мова (з XI ст. до XIII ст.).

IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (з XIV / XV ст. до кінця XVII ст.):

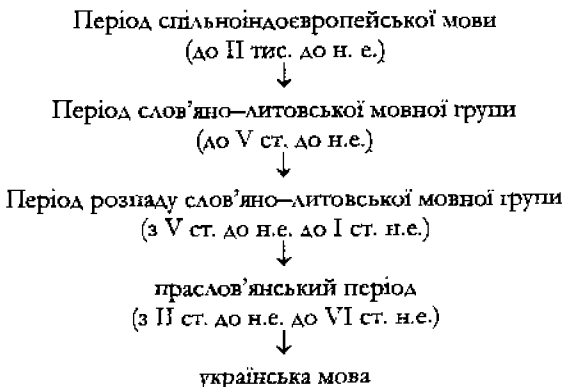
а) рання середньоукраїнська мова (з XIV / XV ст. — перша половина XVI ст.);

б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI ст. — кінець XVII ст.).

V. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Періодизація розвитку української мови за М.Грушевським.

Учений переконливо довів що, етнічні українські землі ще до часів Київської Русі заселяли українці; заперечив шовіністичні версії про початок української історії (народу і мови) лише з XIV–XV ст.; отожднював українців із народом Дніпрово-Бузької держави II–VII ст., яка в іноземному світі отримала назву Антська; українську мову виводив безпосередньо з праслов'янської. Схематично це можна зобразити таким чином:

Періодизація розвитку української мови за Ю.Шевельовим:

Після праслов'янського періоду в розвитку української мови вчений виділив такі періоди:

- 1) протоукраїнська мова (з VII ст. до XI ст. н.е.);
- 2) староукраїнська мова (з XI (часу появи перших писемних пам'яток) до кінця XIV ст.);
- 3) середньоукраїнська мова (кінець XIV ст. до початку XIX ст.);
- 4) нова українська мова (з початку XIX ст.).

Слов'янські мови:

Західна підгрупа (польська, чеська, словацька, лужицька, кашубська, полабська (мертва), поморська (мертва));

Південна підгрупа (болгарська, македонська, словенська, сербська, хорватська, старослов'янська (мертва));

Східна підгрупа (українська, російська, білоруська).

Практична частина

Завдання 1. Назвіть країни, на території яких поширені слов'янські мови. На які мовні групи поділяються сучасні слов'янські мови за їх близькістю в лексиці, фонетиці, граматиці? До якої мовної групи належить українська мова? Якими фонетичними ознаками вона відрізняється від старослов'янської мови?

Завдання 2. Поясніть, що означають терміни *праслов'янська мова, протоукраїнська мова, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, середньоукраїнська мова.*

Завдання 3. Прочитайте післямову до *Остромирового Євангелія* (див. розділ *Тексти*) і перекладіть текст українською мовою. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.

Завдання 4. Напишіть реферат “Проблеми періодизації історії української мови”.

Звукова система староукраїнської мови початкового періоду.

Відображення в староукраїнській мові фонетичних процесів праслов'янської

1. Система голосних староукраїнської мови в порівнянні з праслов'янською

Система голосних *спільноіндоевропейської мови* складалася з 1) монофтонгів; 2) дифтонгів; 3) сонорних, серед яких, у свою чергу, розрізнялися довгі та короткі. Схематично це можна зобразити таким чином:

Монофтонги	довгі	*ā, *ō, *ē, *ī, *ŷ
	короткі	*ā, *ō, *ē, *ī, *ŷ
Дифтонги	довгі	*āi, *ōi, *ēi, *āu, *ōu, *ēu
	короткі	*āi, *ōi, *ēi, *āu, *ōu, *ēu
Сонорні	довгі	*r, *l, *m, *n
	короткі	*r, *l, *m, *n

Система голосних *праслов'янської мови* диференціювала 1) довгі ([ā], [y], [ŷ], [Q], [e], [i] (u), [ie] (ŷ)); 2) короткі ([i], [o]); 3) напівкороткі ([b], [v]); 4) сонорні ([p], [l] (тверді) та [p'], [l'] (м'які)).

На початок існування *староукраїнської мови* в її фонетичній системі було 11 голосних звуків. Усі вони розподілялися за рядом і піднесенням. Схематично це можна зобразити таким чином:

Ряд \ Піднесення	Передній	Середній	Задній
Високе	[i] (u)	[y]	[y]
Середнє	[e], [e], [b], [ie] (ŷ)		[o], [Q], [v]
Низьке			[a]

Для староукраїнської мови, на відміну від *спільноіндоевропейської* не характерна довгота та короткість і усі звуки були звуками нормальної довготи. Лише голосні нецвонного творення [b], [v] залишалися дуже короткими та дифтонг, що позначався літерою ŷ, зберігав довгу вимову. Усі голосні, крім [v], [b], належали до голосних повного творення. Голосні ж, л у вимові мали носовий призвук і кваліфікувалися як носові; решта звуків мали чисту вимову і кваліфікувалися як ротові.

Голосні староукраїнської мови характеризувалися такими особливостями:

- 1) [a] < *ā, *ō (*māter > **мати**, *brātar > **братъ**). Звук [a] міг стояти після твердих і м'яких приголосних; йому не властива була позиція початку слова, бо перед ним ще в праслов'янській мові розвинувся протетичний [j]. Цю йотацію зберегли всі сучасні слов'янські мови, крім болгарської (аз, агне);
- 2) [o] < *ō, *ā (*dōmūs > **домъ**, *māre > **море**). Вживався на початку слів і після приголосних, ніколи не пом'якшуючи їх; не вживався після [j];
- 3) [y] < *ou, *au (лит. *auris* — староукр. **ухо**), лит. *kauni* > староукр. **коуно**.
- 4) [ы] < *ī (*sūtūs > **сынъ**, лит. *sumis* — староукр. **дымъ**). Вживався лише після твердих приголосних і не міг стояти на початку слова, бо ще в спільноіндоєвропейській мові перед ним розвинувся приголосний [ǝ] (лит. *idra* — староукр. **выдра**);
- 5) [i] < *i, *oi, *ei (tri > **три**, *piti > **пти**);
- 6) [e] < *ē (*mādūs > **мєдъ**, *bēron > **бероу**). Не вживався на початку слова, бо перед ним розвинувся протетичний [j] (**кєсть**);
- 7) [ie] (ѣ) < *ē, *oi, *ai (*ēdmī > **ѣмъ**, *zveris > **звѣрь**, *kainā > **цѣна**, *rōiti > **рѣти**);
- 8) [o] < *om, *on, *um, *un (*donbūs > **дѣбъ**, *zobūs > **зѣбъ**). Міг вживатися на початку слова (**жтроба**);
- 9) [e] < *em, *en, *im, *in (*sēmen > **сѣма**, *pentis > **пѣть**, * > **mensō**, **масо**);
- 10) [ь] < *ī (*mūchūs > **мѣхъ**); ніколи не пом'якшував приголосних, після яких стояв;
- 11) [ъ] < *ī (*ōvīkā > **овьца**, *kōstis > **кость**); завжди пом'якшував приголосні, після яких стояв.

2. Система приголосних староукраїнської мови

Система приголосних староукраїнської мови складалася з 1) губних ([b], [p], [β], [m]); 2) передньоязикових ([d], [t], [z], [c], [dʒ], [dʒs], [ʒs], [č], [ʃ], [č], [p], [a], [h]); 3) середньоязикового ([j]); 4) задньоязикових ([x], [k], [x]). Усі звуки, крім передньоязикових [dʒs], [ʒs], [č], [ʃ], [č], с лавнім за походженням, успадковані ще праслов'янською мовою від спільноіндоєвропейської. Приголосні звуки диференціювалися за твердістю/м'якістю. Задньоязикові приголосні були завжди твердими, після них не могли стояти голосні переднього ряду. Середньоязиковий [j] завжди був м'яким. Завжди м'якими були також шиплячі [dʒs], [ʒs], [č], [ʃ] та звук [č], які в слов'янських мовах є новими звуками і вони утворилися в праслов'янській мові і від неї успадковані прототукаїнською, а пізніше староукраїнською. Інші передньоязикові приголосні та губні могли бути як твердими, так і м'якими, залежно від того, які голосні (переднього/напереднього ряду) після них стояли, наприклад: **вити**—**вьти**,

крьвь-воль-львь. Губного [ф] в системі приголосних староукраїнської мови не було. Вона упадувала цей звук разом зі словами грецького походження. Задньоязиковий [x] за деяких умов, зокрема після [ʎ], [ʎn], [ʎi], [ʎu] перед голосним, розвинувся із спільноіндоєвропейського [ʎ] (*biúsa > бльха*).

У праслов'янській мові задньоязиковий [ɣ] був дзвінким проривним приголосним. Таку його вимогу успадували і староукраїнські діалекти. Не пізніше X ст. почала відбуватися зміна проривного [ɣ] на фрикативний. У діалектах, що лягли в основу української мови, фрикативний змінився на фарингальний [ɣ]. Про те, що в XI ст. частина говорів уже знала фрикативний [ɣ] фарингальний [ɣ], свідчить змішування на письмі літер г і ж: *жодъ* (замість *годъ*), *къннхъ* (замість *къннгъ*).

3. Фонетичні процеси праслов'янської мови, засвідчені в староукраїнській

Закон відкритого складу виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI–першій половині XII ст. Суть його полягала в тому, що звуки в складах розмішувалися за наростаючою звучністю, тобто склад починався з менш звучного і закінчувався більш звучним. За таких умов у кінці складу могли бути лише голосні звуки, і всі склади були відкритими: *ма-ти, съ-бы-ра-ти, стѣ-на, съ-нѣ*. За цим законом були певні обмеження і щодо збігу приголосних у межах одного складу. Два приголосні, як правило, шумний + сонорний, розмішувалися за тенденцією висхідної звучності: *пра-въ-да, зан-ти*. Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу пов'язуються з цілим рядом змін, зокрема: 1) втратою кінцевих приголосних: **sinūs > сынѣ*, **plūdōs > плудѣ*; 2) спрощенням груп приголосних; 3) зміною дифтонгів на монофтонги (утворення носових голосних); 4) розвитком повноголосся тощо.

Закон відкритого складу частково зберігав свою актуальність і в сучасній українській мові, де більшість складів будуються за принципом висхідної звучності.

Закон складового сингармонізму (від грецьк. *syn* — разом, *gortomia* — стрункий порядок, зв'язок). Суть його полягала в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні переднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду. Якщо ж порушувалася ця закономірність, то відбувалося пристосування артикуляцій приголосного і голосного звуків, причому це пристосування могло носити різний характер. Наслідком закону складового

сингармонізму стали перехідні пом'якшення, або палаталізації, задньоязикових.

3.1. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових /г/, /к/, /х/ відбулося в III–IV ст. до н.е. Задньоязикові [*g], [*k], [*ch], перед голосними переднього ряду [i] (и), [e], [ɛ], [ɔ], [ie] (**ѣ**) змінилися на [ж], [ч], [ш], наприклад:

*pogikā > **ножька**

*ronkikā > **ржчька** > **роучька**

*mouchikā > **мушька**

Наслідком першого перехідного пом'якшення задньоязикових в українській мові є чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [g] із шиплячими [ч], [ш], [ж] при словозміні та словотворенні: *бог–боже, друг–друге, книга–книжковий, вік–вічний, бих–бичок, вухо–вушко, ріс–ріжок*.

Друге перехідне пом'якшення відбулося в I ст. н.е. Це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] перед голосними переднього ряду [i] (и), [ie] (**ѣ**), які походять із дифтонгів *ai, *oi, на [j], [j'], [j''], наприклад:

*pogikāi > **нозѣ**

*ronkai > **ржцѣ** > **роуцѣ**

*mouchai > **муцѣ**

Наслідком другого перехідного пом'якшення в сучасній мові є чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [g] із [j'], [j''], [j'''] при словозміні та словотворенні: *мох — (у) мові, луг — (у) лузі, молоко — (у) молоці*.

Перед **ѣ** < *oi могли змінюватися також звукосполюки [*gy], [*ky] на [j'v], [j'v'], але лише в давніх східнослов'янських і південнослов'янських діалектах:

*gvōizdā > **звѣзда**

*kvōitūs > **цвѣтъ**

(але: у польській мові *gwiazda, kwiat*, чеській *květ, hvězda*).

Третє перехідне пом'якшення задньоязикових відбулося одночасно з другим і викликане як позиційними умовами, так і фонетичною та граматичною аналогією до другого. Це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] після голосних переднього ряду [i] (и), [ɔ], [ɛ] та після пом'якшеного складотворчого [*t] перед будь-яким голосним, крім [b], [b'], на [j], [j'], [j''], наприклад:

*kūntingos > *кѣнезь > *кѣнезь > **кнезь** > князь (пор.: княгиня < **кѣнагыня**),

*likō > *лі'е > липце.

3.2. Пом'якшення приголосних у сполученні з [j]

У праслов'янській мові звук [ʃ] належав до складу іменникового або дієслівного суфікса. Він зумоваював пом'якшення приголосних, після яких стояв, а це викликало різні їх зміни, унаслідок чого виникали звукові чергування, відомі і сучасній українській мові. У всіх слов'янських мовах однаковими виявилися результати зміни сполучень задньоязикових і свистячих приголосних із [ʃ]:

[*kʃ] > [ч]: *plakjos > плачь (стсл. ПЛАЧЬ, польск. *placz*, блг. *плач*, чеськ. *pláč*);

[*gʃ] > [ж]: *lięǵǵǵ > лъжа (стсл. ЛЪЖА, блг. *лъжа*);

[*chʃ] > [ш]: *douchja > душа (стсл. БЛГ. ДУША, польск. *ducha*, чеськ. *duše*);

[*sʃ] > [ш]: *pišjon > пишоу (стсл. ПИШЖ блг. *пиша*, чеськ. *piši*);

[*zʃ] > [ж]: *kōzja > кожа, (стсл. КОЖА, блг. *кожа*, чеськ. *kůže*).

Процес пом'якшення приголосних [*t], [*d] під впливом [ʃ] мав різні результати ще в діалектах праслов'янської мови, відповідно, і в різних слов'янських мовах, скажімо, у протокраїнській мові [*tʃ] > [t'], [*dʃ] > [d'z'] > [z'], у протоболгарській — [*tʃ] > [t'f'], [*dʃ] > [d'z'].

*světja, староукр. СВѢЧА, стсл. СВѢШТА, блг. *свещ*, польск. *świeca*;

*mēdja, староукр. МЕЖА, стсл. МЕЖДА, польск. *miecja*.

Неоднакові результати в діалектах праслов'янської мови мали сполучення губний з [ʃ]. Якщо ці сполучення знаходилися на початку слова, то в усіх слов'янських мовах вони змінилися в звукосполучення [pʃ], [bʃ], [mʃ], [wʃ], тобто в результаті взаємодії і асиміляції поряд з губним розвинувся *l-epentheticum* (епентетичний), наприклад:

*bjudǵ > блюдо (стсл. БЛЮДО, блг. *блюдо*);

*pjujon > плюю (стсл. ПЛЮЖ, блг. *плювам*, польск. *pluję*).

Якщо звукосполучення губного з [ʃ] знаходилися не на початку слова, то епентетичний [j] спостерігається лише у східних і південних слов'ян (крім болгар, де *l-epentheticum* був втрачений пізніше), але не спостерігається в західних слов'ян:

*zētja, староукр. земля, стсл. ЗЕМЛЯ, польск. *ziemia*;

*kōirja, староукр. купля, стсл. КОУПЛА, польск. *kupia*.

Сполучення сонорних [*rj], [*lj], [*nj] у всіх діалектах праслов'янської мови змінилися таким чином, що [ʃ], пом'якшувивши попередній приголосний, зник, а самі сонорні, отримавши пом'якшення, далі своєї якості не змінили:

*borkja, староукр. буря, стсл. БОУРЯ, блг. *буря*;

*wōlja, староукр. воля, стсл. ВОЛА, польск. *wola*.

Під впливом [ʃ] могли змінюватися й деякі групи приголосних:

1) [*skʃ], [*stʃ] > [s't'] (стсл. — [st'])

*stija, староукр. тьича, блг. *тъща*, польск. *tesciowa*;

- **roustjon*, староукр. *пушчу*, стсл. *поуштѣж*, блг. *пушам*, польськ. *puszczas*;
 2) [*ʒg], [*ʒdʒ] > [ʒd]
 **dięzgię*, староукр. *дѣждь*, блг. *дѣжд*;
 **jęzdzjon*, староукр. *ѣзжу*, ст. — сл. *ѣждѣ*, польськ. *jeżdżo*.

3.3. Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st] пов'язується, як правило, з інфінітивними формами дієслова:

**plętti* > *плести*, **mętti* > *мести*,

**bręditi* > **brętti* > *брести*.

Звук [*t] дієслівної основи і звук [*t] інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед суфіксом [*ti] був закритим:

* *plę-ti*, * *mę-ti*, * *bręd-ti*.

Унаслідок дисиміляції звукосполучення [*tt], [*dt] змінюються на [*st], що, у свою чергу, призводить до зміни меж складоподілу: *пл-ести*, *м-ести*, *бр-ести*.

Дисимілятивна зміна [*dt], [*tt] поширилися й на віддієслівні іменники: *вѣсть* < **vędtъ*, *чьсть* < **kęttъ*, *воласть* < **völdtъ*.

Дисиміляція в групах приголосних [*dt], [*tt] виникала чергування звуків [ð], [m], з [c], яке засвідчує сучасна українська мова: *плету*–*пести*, *мету*–*мести*, *бреду*–*брести*, *веду*–*вести*, *кладу*–*класти*.

3.4. Спрощення в групах приголосних

Спрощенню підлягали такі приголосні:

- 1) [*ʒ], [*p], [*g], [*d] перед звуком [*n] наступної мофреми, наприклад:
 **zǫgnoniti* > **zǫgniti* > *съгнѣти* > *съгинути* (пор.: *загибель*);
 **sn̄p n̄is* > **sn̄ni* > *снь* (пор.: *спати*);
 **kędnoniti* > **kędn̄ni* > *кнѣти* > *книнути* (пор.: *кидати*);
- 2) [*b] у префіксі [*ob] перед задньоязиковим приголосним кореня, наприклад:
 **obchōpiti* > **obchōpiti* > *охопити* > *охопити*;
- 3) [*v] на початку кореня після префікса [*ob], наприклад:
 **obvōbzōs* > *обозъ* > *обоз*
 **obvōrōtōs* > *оборотъ* > *оборот*
- 4) [*d], [*t] (має місце в південній і східній підгрупах слов'янських мов), наприклад:

праслов.	староукр.	старосл.	польськ.
<i>sadlō</i>	<i>сало</i>	<i>сало</i>	<i>sadło</i>

<i>ordlo</i>	<i>ralo</i>	<i>рало</i>	<i>radlo</i>
<i>midlo</i>	<i>mylo</i>	<i>мыло</i>	<i>mydlo</i>

Спрощенням груп *[*dl]*, *[*tl]* пояснюється також і те, що в сучасній українській мові приголосні *[ð]*, *[m]*, які вживаються в дієсловах теперішнього часу, відсутні перед суфіксом *-л* у формах минулого часу (веду—вела, бреду—брела, мету—мела, плету—плела). Сучасні звукосполучення *[dl]*, *[tl]* в українській мові нового походження. Вони виникли після того, коли перед *[l]* занепав редукований голосний, наприклад: *свѣтъло* > світало, *метѣла* > мітла.

Практична частина

Завдання 5. Подані слова поділіть на склади. Поясніть: а) у чому суть закону відкритого складу; б) у чому суть закону звукового сингармонізму; в) які звуки староукраїнської мови могли бути складотворчими; г) чому межа складу в староукраїнській мові могла проходити і не після голосного; ґ) скількима і якими приголосними міг починатися склад.

Бръдѣце, сѣхнуѣти, дѣлгъ, копѣнка, вѣтръ, ходатан, бѣдрость, острооугѣльныи, щитѣнникъ, мѣстити, чѣта, отъчизна, недѣла, хлопотъ, оумова, оувѣтъ, стрѣлѣтивын, сѣгдѣка, сѣлнчънын.

Довідка. *ЩИТѢННИКЪ* — той, хто виготовляє щити; *ЧѢТА* — заїн; *ХЛОПОТЪ* — шум; *ОУВѢТЪ* — утіха; *СТРѢЛѢТИВЫН* — лукавий; *СѢГДѢКА* — договір, згода; *СѢЛНЧЪНЫН* — подібний.

Завдання 6. У поданих словоформах розмежувати голосні повного творення та редуковані. Схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

Тѣла, тѣла, лице, лице (Р.мн.), чѣтьца (Р.одн. від чѣтьць), чѣтьца, кошъ, кѣшь, потъ, пѣтъ (Р.мн. від пѣта).

Довідка. *ЧѢТЬЦА* — четверта частина; *КОШЪ* — корзина; *КѢШЪ* — жереб; *ПѢТА* — пташка.

Завдання 7. Покажіть, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вѣра, вѣра; бѣлѣ, вѣлѣ; мѣлѣ, мѣлѣ; мелѣ, малѣ; живати, жьвати; сѣлѣ (Р.мн.), сѣлѣ; рекоу, рѣкоу; чѣсть, часть; чоудо, чудо;

шѣлѣ, шѣлѣ

Крѣпѣннѣ вѣра — грошова пеня; *живати* — жити; *чудо* — дитина.

Державний педуніверситет

БІБЛІОТЕКА

Завдання 8. Порівняйте пари слів і встановіть, які з них мають східнослов'янську вимову, а які — південнослов'янську.

адро, ядро; анце, ганце; аворъ, яворъ; аскъ, яскъ; арinna, ярина; агодничк; яблѣко, аблѣко.

Довідка. **адро** — паід, **яскъ** — корзина; **ярина** — овеча шерсть; **агодничк** — шовковиця.

Завдання 9. Відтворіть праслов'янські архетипи поданих староукраїнських слів. Прокоментуйте походження голосних звуків.

знати, даръ, соухъ, быти, вълкы, небо, лѣвъ, мѣра, море, мѣхъ, джебъ, мѣла, десать, пшти.

Завдання 10. До поданих латвійських та литовських слів подайте староукраїнські відповідники. Прокоментуйте співвідношення голосних звуків.

Латв.: *māre, sālis, lenis, semen*

Лит.: *edmi, būdėti, žveris, kreivās*

Завдання 11. Прочитайте і перекладіть текст. Назвіть приголосні звуки, схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

и вышедше изъ града изъ коръстена деревляне оубиша игорѣ и дружиноу его (1аар.літ.).

Завдання 12. Визначте умови утворення шиплячих [ж], [ч], [ш] у таких словоформах:

божество, божни, божити, божоу; слоуженик, слоужьба, слоужити, слоужоу; тържьство, тържище, тържанниъ, тържькъ; мочити, мочоу; высочьство, высоче; отроча, отрочьский; отъскочоу, отъскочити; стоучати, стоучоу; оушько, оушица, оушесьным; спѣшьным, спѣшити, спѣшик; тишина, тишеник, тишьство; дышоу; доуша, доушевным, доушик.

Довідка. **тържище** — базар; **тържанниъ** — торговець; **высочьство** — висота; **высоче** — вище; **оушица** — вушко; **спѣшик** — праця; **тишьство** — спокій.

Завдання 13. Визначте і поясніть чергування приголосних у поданих словоформах староукраїнської мови. Відтворіть праслов'янські відповідники.

доуга, доужьным; поденигъ, подвижьникъ; телѣга, телѣжьникъ; стагъ, стажькъ; прокъ, прочьным; око, очьным; соукъ, соучьць; строка, строчити; вълкъ, вълчьць; горюха, горюшьным; оутѣха, оутѣшьным; мѣхъ, мѣшьным; соха, сошька.

Довідка. **доуга** — райдуга; **телѣжьникъ** — проїзна дорога; **стагъ** — бойове знамено; **стажькъ** — той, хто носить знамено; **прокъ** — залишок; **прочьным** — останній; **строка** — ряд; **строчити** — вишивати

рядом; *горюха* — гірчиця.

Завдання 14. Установіть відповідність приголосних в етимологічно споріднених словах.

Горло, жерло; *стіг, стожари; луг, калюжа; присяга, присяжний; приткнути, притча; наука, учитися; верх, верша; початок, кінець.*

Завдання 15. Поясніть походження свистячих приголосних [з'], [ч'], [с']. Відтворіть праслов'янські відповідники.

лоузи (Н.мн. від *лоугъ*); *батози* (Н.мн. від *батогъ*); *кроузи* (Н.мн. від *кроугъ*); *вазѣ* (Д.-М. одн. від *вага*); *скарзѣ* (Д.-М. одн. від *скарга*); *сороцѣ* (Д.-М. одн. від *сорока*); *осѣчьцѣ* (Д.-М. одн. від *осѣчька*); *рѣчьници* (Н.мн. від *рѣчьникъ*); *цѣсарь*; *роубасѣ* (Д.-М. одн. від *роубаха*); *послоуствѣ* (Д.-М. одн. від *послоуха*); *пазоуствѣ* (Д.-М. одн. від *пазоуха*).

Довідка: *рѣчьникъ* — оратор; *послоуха* — улокорення.

Завдання 16. Визначте і поясніть чергування приголосних у поданих словоформах староукраїнської мови.

постригы, постриженник; постризанник; стьгна, стьзга, стьжька; мигати, мьжити, мизати; коузинькѣ, коузиница; бѣдьникѣ, бѣдьница; нарникати, нарницати, нарнчю; вѣсканкиоуги, вѣсканцати.

Довідка. *стьгна* — майдан, вулиця; *мьжити* — засмурюватися; *мизати* — мигати, жмуритися; *бѣдьникѣ* — нещасна людина.

Завдання 17. Визначте і поясніть чергування приголосних у словоформах сучасної української мови. З яким періодом в історії розвитку української мови ці чергування пов'язуються? Які з приголосних, що чергуються, є давнішими? Запишіть подані словоформи староукраїнською мовою, відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Крик — *кричати*, *страх* — *страшно*, *книга* — *книз* — *книжний*, *оух* — *уша* — *ушка*, *міг* — *можна*, *муха* — *мусі* — *мушка*, *морити* — *морю*, *друг* — *друзі* — *дружу*, *спати* — *сплю*, *полоти* — *полю*, *просити* — *прошу*, *крихкий* — *крижу*, *возити* — *вожу*, *клонити* — *клоню*, *сидіти* — *сиджу*, *писк* — *пищу*, *світить* — *свічу*, *мастити* — *мащу*, *колотити* — *колючу*, *простити* — *прощу*, *їздити* — *їжджу*, *садити* — *саджу*, *любити* — *люблю*.

Завдання 18. Прокоментуйте чергування приголосних у дієслівних формах.

писати — *пишоу* — *пишеш* — *пишеть*;

мазати — *мажоу* — *мажеш* — *мажить*.

Завдання 19. Прокоментуйте чергування приголосних у поданих словоформах.

Кладу — *класти*, *бреду* — *брести*, *плету* — *плести*, *веду* — *вести*, *мету* —

мести, володіти — волясть, відомість — звістка.

Завдання 20. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали слова: *в'янути, канути, гинути, оголожа, обернути*. Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду

1. Перше повноголосся

Перше повноголосся — це зміна праслов'янських звукосполучень [**or*], [**ol*], [**er*], [**el*] між приголосними в повноголосні звукосполучення [*oro*], [*olo*], [*ere*], [*ele*]. Пов'язується з дією закону відкритого складу. У протоукраїнській мові плавні [*p*], [*l*] втратили складотворчість і перетворилися на звичайні приголосні. Це зумовлювало виникнення закритих складів, не властивих протоукраїнській мові того часу. Розвиток після [*p*], [*l*], коли вони втратили складотворчу властивість, нових голосних, аналогічних до тих, що стояли перед ними, і дав змогу уникнути закритості складів. Після сонорних [*p*], [*l*] голосні [*o*], [*e*] розвинулися не відразу. Спершу, очевидно, коли сонорні втратили складотворчу властивість, після них розвинулися редуковані [*ǫ*], [*ǣ*], які пізніше змінилися в голосні повного творення [*o*], [*e*]. Н.:

**bōrdā* > борьда > борода

**vōlsōs* > вольсь > волясть

**děrvā* > дєрво > дерево

**mělkō* > **mōlkō* > маько > молоко

**gōlbōs* > жельбь > жельобь > жолоб

Південнослов'янські та західнослов'янські мови, крім польської, у словах із звукосполученнями [**or*], [**ol*], [**er*], [**el*] між приголосними унікали закритих складів шляхом метатези—перестановки місця голосного звука — і його подовження. Напр.: **vōrtā* > **vōrtā* > врата, **mělkō* > **mělkō* > маько. У польській мові ці звукосполучення, як і в протоукраїнській, розвинулися спершу в повноголосні форми; етимологічні [*ǫ*], [*ǣ*] поступово редукуються і зникають:

**bōrdā* > **bōrdā* > борода > broda;

**běrgō* > **běrgō* > брег.

2. Зміна звукосполучень [**or*], [**ol*] перед приголосними

Зміна звукосполучень [**or*], [**ol*] перед приголосними також пов'язана з дією закону відкритого складу; вона властива всім слов'янським мовам, хоч її результат був неоднаковим. У протоукраїнській мові

звукосполучення [**or*], [**ol*] перед приголосними внаслідок метатези або метатези і подовження змінилися на [рo], [лo], [pa], [ла], наприклад:

*ōrdlō > rōlō > **РАЛО**

*ōlkōmōs > lōkōmъ > **ЛАКОМЪ**

*ōrbōta > rōbōta > **РОБОТА**

Аналогічні результати мали й західнослов'янські мови (польськ *radio, robota, ratai, lania, rozum, lodka*). У південнослов'янських мовах звукосполучення [**or*], [**ol*] перед приголосними внаслідок метатези і подовження голосного змінилися на [pa], [ла]: стсл.: **РАБОТА, РАЗУМЪ, ЛАДНА**.

Зміна [**or*], [**ol*], на [pa], [ла], [рo], [лo] у протокраїнській мові зумовлена якістю давнього наголосу: якщо наголос був спадний, то [**or*], [**ol*] змінювалися на [рo], [лo]; якщо висхідний — на [pa], [ла].

3. Історія носових голосних

Відкриття носових голосних належить О.Востокову, який перший правильно визначив звукове значення старослов'янських букв **Ѣ, Ѧ**. Поява носових голосних зумовлена дією закону відкритого складу.

Голосний [Q] утворився зі сполучень чистого голосного непереднього ряду та носового приголосного [*m], [*n], якщо вони закривали склад: *zvōnkūs > **ЗВѢКЪ**, *gōnkā > **РЖКА**, *rōnīis > **ПѢТЬ**.

Голосний [ç] утворився зі сполучень чистого голосного переднього ряду та носового приголосного: *sēmēn > **СѢМА**, *dēsētīs > **ДЕСАТЬ**, *pōkīntī > **ПОЧАТИ**.

У кінці IX—на початку X ст. носовий голосний [Q] змінився на [j], а [ç] — на [ʼa](Ѧ). Деназалізація голосних [Q], [ç] відбулася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Зміна сполучень голосних із носовими приголосними (*om, *on, *im, *in, *em, *en, *im, *in) в кінці складу на [Q], [ç] і подальша їх деназалізація зумовили появу цілого ряду звукових чергувань, відомих і сучасній українській мові. Напр.:

[a] — [н] — [ин]: **почати** — **почну** — **почин**

[a] — [м] — [им]: **жати** — **жму** — **пожимати**

[y] — [м] — [им]: **дути** — **дму** — **надиматися**

Звуки [a], [y], що чергуються з [и], [м], історично розвинулися з носових [Q], [ç], які, в свою чергу, виникли з дифтонгічних сполучень, що закривали склад:

*zvōnkūs > **ЗВѢКЪ** > звук

*zvōnīī > **ЗВОНІТИ** > звонити.

4. Давні зміни дифтонга, що позначався літерою ѣ

Давні зміни дифтонга, що позначаються літерою ѣ, засвідчені уже в протоукраїнській мові, але ще задовго до загальної зміни. Унаслідок регресивної асиміляції дифтонг, що позначався літерою ѣ, перед складом із наголошеним [і] (и) змінився на [і] (и), наприклад:

оѣтина > дитина, мѣзиньць > мизинць

У багатьох випадках така зміна порушується аналогією: у словах типу лѣвити, мѣвити відсутність зміни дифтонга, що позначався літерою ѣ, на [і] (и) за наявних умов пояснюється аналогією до інших форм цих дієслів (лѣвлю, мѣву). За аналогією до іменників грѣхъ, смѣхъ не засвідчена зміна і в дієсловах грѣшити, смѣшити.

5. Зміна початкового [je]

Зміна [je] на початку слова на [o] розпочалася з утрати звуку [j]. Початковий звук [e] для протоукраїнської мови не був властивий. А тому після втрати [j] артикуляція звуку [e] почала змінюватися, переміщуватися в сферу артикуляції голосних заднього ряду. У староукраїнській мові початкове [je] змінилося на [o], якщо в наступному складі був голосний переднього ряду, крім [ь], і наголошеним був перший або другий склади:

* jezero > озеро

* jelenъ > олень

* jezina > ожина (пор.: ежевика).

В окремих випадках зміна початкового [je] в [o] зумовлювалися аналогією до числівника одинъ > *jedinъ відбулася зміна [je] на [o] і в числівнику *одна* > *jedina (за відсутності умов: *jedьna*).

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове звукосполучення [je] збереглося: польськ.: *jeden, jelen', jezero*; стсл.: *кдинъ, клень, кзеро*.

6. Зміна [a] на [o] на початку слова.

Староукраїнська мова ще в ранній період засвоїла ряд слів, переважно власних імен, грецького походження з початковим [*ā]. Грецький звук [*ā] (a — короткий) на староукраїнському ґрунті сприймався як голосний [o], що й передають найдавніші письмові пам'ятки: *Олександръ* (Зб. Святослава 1073), *Олександрію*, *Олексію* (Житіє Ніфонта 1219) *Онаниа* (Апостол 1220).

7. Втрата початкового [j] перед [y].

Протоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської початкове звукосполучення [jy], у якому, як і в початковому [je], звук [j] почав

занепадати. Результати цього процесу закріпилися в таких словах, як *Устина, Устим, Уляна*. Однак процес втрати початкового [j] перед [y] затримався впливом старослов'янської мови, унаслідок чого поширилася вимова типу *юныи, юпька*.

Практична частина

Завдання 21. Прокоментуйте чергування приголосних у словах: *квітка — цвіт, розквітнути — розцвітати, квилити — цвилити*. Запишіть їх староукраїнською мовою і відтворіть праслов'янські архетипи.

Завдання 22. Українському слову *зірка* (діалектне — *звізда*) відповідають: рос. *звезда*, блг. *звізда*, сrb. *звезда*, польськ. *gwiazda*, чеськ. *hvězda*. Прокоментуйте це явище, зважаючи на те, що це слово має спільнослов'янське походження.

Завдання 23. У поданих словоформах сучасної української мови визначте корінь. Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували становлення цих словоформ.

Їм — ідять, дам — дадуть, відповім — відповідають.

Завдання 24. Спільним фонетичним явищем для східнослов'янських і південнослов'янських мов є спрощення групи приголосних [dl], [tl] у середині слова. Західнослов'янські мови такого спрощення не знають. Виходячи з цього, подайте старослов'янські та польські відповідники до українських слів: *горло, мило, рало, сало, вела, плела, брела*.

Завдання 25. Прокоментуйте наявність звукосполучень [dl], [tl] у словах *сідо, світло, мітла*. Подайте їх староукраїнські відповідники.

Завдання 26. Поясніть чергування в коренях слів староукраїнської мови.

надоути, над'ємоу, от'нати, от'ньоу, от'ннмати, распати, расп'ноу, съжати, съжнмати, перет'ати, переть'ноу, оумати, оум'ноу.

Завдання 27. Українські слова *рука, губа, зуб, дуб, м'ясо, зять, п'ять* мають віднопнення до носових голосних, що позначаються літерами *ж, ѝ*.

Використовуючи знання про походження та рефлексацию носових, залишіть подані слова староукраїнською мовою і відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Пам'яти — підминати, п'яло — розпінати, клясти — проклінати, зніму — знати, початок — починати, жати — жутинок, ім'я — імені.

Завдання 29. У словах *мізинець, ліпити, грішити, смішити* голосний [i] походить із *ѣ*. Однак процес цього переходу був різним. І проілюструйте послідовність фонетичних змін, прокоментуйте їх умови.

Завдання 30. Виходячи з того, що повноголосся є результатом закону

відкритого складу, вітворіть праслов'янські архетипи українських слів *среда, долото, дорога, ворота, палова, палон, береза*. Подайте їх старослов'янські та польські відповідники.

Завдання 31. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

**stoga, *bergъ, *vorkъ, *solma, *melko, *bolto, *chelmo, *dervo.*

Завдання 32. Установіть звукову відповідність в етимологічно споріднених словах.

Боронити, броня; володіти, влада; порох, прах; ворог, вражий; хорами, храм.

Завдання 33. Вітворіть праслов'янський архетип іменника *жалоб*. Прокоментуйте фонетичні зміни, що відбулися.

Завдання 34. Установіть, у яких із поданих слів староукраїнської мови початкові *ло, ла, ро, ра* пов'язуються з праслов'янськими сполученнями **o/, *or.*

лодъка (пор.: лит. *aldija*); *лопата* (пор.: лит. *lopa*); *лавра* (пор.: латв. *lauva*); *рамо* (пор.: латв. *arņus*); *радость* (пор.: лит. *ródas*); *рогъ* (пор.: лит. *tągas*); *рака* (пор.: латв. *aksa*); *ракъ* (пор.: лит. *erke*).

Ловідка. рака — ковчег, могила.

Завдання 35. Вітворіть праслов'янські архетипи українських слів *рало, лікоть*. Поясніть, які фонетичні процеси вони засвідчують. Подайте до них старослов'янські відповідники. Прокоментуйте диференційні ознаки.

Завдання 36. Проілюструйте фонетичні зміни, яких зазнали праслов'янські слова **orstъ, *orvъ* на східнослов'янському ґрунті. Подайте їх старослов'янські відповідники.

Завдання 37. Порівняйте пари слів і встановіть, які з них мають східнослов'янське звучання, які — південнослов'янське. Висновки обґрунтуйте.

альха, ѡльха; осень, ѡсень; озеро, ѡзеро; одиць, ѡдинь; осетръ, ѡсетръ; олень, ѡлень.

Завдання 38. Яке фонетичне явище засвідчує прізвище Єсенін?

Завдання 39. За допомогою етимологічних словників доведіть або спростуйте твердження, що в слові *оля* початковий звук вторинного походження.

Завдання 40. Порівняйте групи слів і встановіть, які з них мають східнослов'янське звучання, а які — південнослов'янське. Висновки обґрунтуйте.

Юнота, оунота, оунотька, оуница, юнотька, оуродайвици, юродивын, юродьство, оуродьство, юха, оуха; юдоль, оудоль; югь, оугь, южьскын, оужьскын, оужинатн.

Довідка: юнота — юнак; юнотька — дівчина, юнка; юродивын — дурний; юдоль — долина; югь — південь.

Завдання 41. Установіть фонетичні ознаки запозичених слів у сучасній українській мові.

Еврика, айсберг, екватор, екранж, алібі, акула, експонат, альфа, екстерн, ангіна, елегія, анфас, етикетка, апокриф, етикет.

Звукові зміни [ъ], [ь]. староукраїнської мови писемного періоду

1. Історія редукованих голосних

Редуковані голосні [ъ], [ь] були в усіх слов'янських мовах, але в жодній із них не збереглися. У староукраїнській мові редуковані існували ще в XI ст. та першій половині XII ст. Доказом цього є те, що в письмових пам'ятках того часу майже послідовно вживалися букви ъ, ь. Доля редукованих залежала від місця їх у слові. Розрізняли дві позиції редукованих [ъ] і [ь] — сильну та слабку.

У слабкій позиції редуковані були:

а) в абсолютному кінці слова: *сталъ, носъ, печь, снѣгъ*;

б) перед складом із голосним повного творення: *дѣва, сѣто, ножька*;

в) перед складом із редукованим у сильній позиції: *жѣнь, цѣ, сѣнь, мѣ*;

У сильній позиції редуковані були:

а) перед редукованим у слабкій позиції: *сѣ, нѣ, мѣ, хѣ, дѣ, нѣ*;

б) під наголосом: *сѣ, хнути, тѣ, ша*

в) перед звукосполученням сонорних [р], [л] із іншими приголосними: *въ, рно, въ, рба, въ, лка*.

Голосні [ъ], [ь] у слабкій і сильній позиції вимовлялися неоднаково: у слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній. У слабкій позиції редуковані занепадали, у сильній — змінювалися на голосні повного творення, відповідно, [ъ] > [о], [ь] > [е].

У західнослов'янських та південнослов'янських мовах редуковані голосні дали інші відповідники. У польській, чеській мовах обидва редуковані в сильній позиції змінювалися в [e] (*sen, dzień*), у сербській — обидва [a] (*сан, дан*), у болгарській — голосний [ъ] змінювався в [e], [ь] — у сучасній болгарській [ъ] (*сън, ден*).

1.1. Друге повноголосся — це зміна звукосполучень [ѣр], [ъл], [ѣр], [ъл], що знаходилися між двома приголосними, на повноголосні форми [оро], [оло], [ере], [еле]. Явище другого повноголосся (термін належить

О.Потебні) не стало загальним для староукраїнської мови, а тому в сучасній українській мові воно засвідчене лише в окремих словах, зокрема *терен* < *тѣрнь*, *толок* < *тѣлкѣ*. Друге повноголосся виникло, як правило, тоді, коли після сонорних [р], [л] йшов приголосний, після якого стояв редукований у слабкій позиції. Коли цей редукований занепав, то сонорні набували складотвірчої властивості, а далі, втрачаючи її, розвивали після себе голосний звук, як і при першому повноголоссі. Напр.: *тѣлкѣ* > *толк* > *тол'к* > *толок*.

1.2 Редуковані [ѣ], [ь] після [р], [л] між приголосними могли бути і в сильній, і в слабкій позиції, залежно від якості наступного складу та наголосу. У сильній позиції [ѣ], [ь] після сонорних, як і після всіх інших приголосних, змінилися в староукраїнській мові в [о], [е]: *кѣвь* > *кров*, *гѣтъка* > *глотка*, *брѣвы* > *брови*.

Редуковані [ѣ], [ь] у слабкій позиції після [р], [л] занепали, а сонорні перетворилися на складотвірчі звуки. Однак на східнослов'янському ґрунті сонорні не зберігають складотвірчої властивості, що, в свою чергу, зумовлює появу після плавного в староукраїнській мові голосного [и]:

кѣшити > *кшити* > *кшити*, *гѣтати* > *гтати* > *гитати*, *тѣвога* > *твога* > *тровога*

У діалектах, які дали ґрунт для творення сучасної російської мови, з'являються голосні [а], [е] (*кшити*, *гтати*, *тровога*); у протобілоруській мові на цьому місці з'являється голосний [ы] (*кшитыць*, *гитачь*, *тровога*).

1.3. Редуковані [і] (и) та [ы] — це звуки, які походять з [ь] та [ѣ] перед [j]. Звуки [ь], [ѣ], з яких утворилися такі [і] (и) та [ы], називаються напруженими. У староукраїнській мові звук [j] на письмі позначався або літерою *и* (*би*, *краи*), або літерою *і* (у позиції перед літерою, що позначала інший голосний звук), яка ризкою з'єднувалася з наступною літерою (*мью* (= *м'ю*); *шьа* (= *ш'я*)).

У діалектах, які дали ґрунт для творення української мови, редуковані [і], [ы] збіглися в одному звукові [и]. Напр.: *шьа* (*ш'я*) > *шита* > *шия*, *новьи* (*нов'ї*) > *новьи* > *новый*

У дієсловах теперішнього часу та наказового способу редуковані [і] (и) та [ы] в староукраїнській мові змінилися на [и] тільки в наголошеній позиції (*бий*, *мий*, *ши*, *ви* (пор.: у російській мові — в [а] або [е] — *хрой*, *вой*, *шви*, *бей*)). У ненаголошеній позиції вони занепали (*и'ю*, *б'ю*).

2. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних

Наслідками занепаду редукованих у системі голосних були:

а) припинення дії закону відкритого складу;

б) зменшення кількості голосних ще на 2 звуки (до занепаду редукованих у системі голосних староукраїнської мови після деназалізації носових було 9 звуків);

в) чергування [o], [e] з нулем звука;

г) поява вставних [o], [e];

г) подовження етимологічних [o], [e].

Після вокалізації редукованих [ъ], [ь] у сильній позиції почали розрізняти голосні [o], [e] давні, первинні, етимологічні, успадковані від спільноіндоєвропейської мови, та [o], [e] нові, вторинні, секундарні, що виникали на місці редукованих у сильній позиції:

сьтьнѣа > сотня, сѣнь > сон, нѣськѣ > пісок, дѣнь > день, орѣль > орел.

Редуковані [ъ], [ь] у різних формах одного і того ж слова могли бути і в сильній, і в слабкій позиції. У сильній позиції вони переходили, відповідно, в [o], [e] секундарні, а в слабкій — повністю зникали.

Унаслідок цього й виникло чергування секундарних [o], [e] з нулем звука: *пісок—піску (нѣськѣ—нѣська), орел—орла (орѣль—орѣла), день—дня (дѣнь—дѣня), сон—сну (сѣнь—сѣня).*

Голосні [o], [e], які чергуються з нулем звука, називаються випадними. Їм протиставляються вставні [o], [e], які виникли внаслідок занепаду редукованих [ъ], [ь] на кінці слів після сонорних [р], [л], [м], [н], перед якими стояв інший приголосний. Якщо сонорний, після якого занепадав редукований, стояв після приголосних [г], [к], [х] — з'являвся вставний [o] (*огнь > вогонь; свекръ > свекло; вихръ > вихор*); якщо після будь-якого іншого приголосного — вставний [e] (*земль > земля; гривнь > гривень; капль > капель; нѣсьнь > пісень*).

Подовження звука [o] засвідчується письмовими пам'ятками з XIII ст. через написання двох літер *oo* (*воовьца, воовьчихсь*) (Галицьке єв. 1266); *воотца* (Полікарпове єв. 1307)). Подовження звука [e] передається письмовими пам'ятками, починаючи з другої половини XIII ст., через так званій новий *ѣ* (*камѣньє, изнѣсть* (Напис 1161 р.), *иѣсть, сѣдѣль, зѣльє* (Добровилове єв. 1164 р.)).

3. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних

Наслідками занепаду редукованих у системі приголосних були:

а) поява нових груп приголосних;

б) спрощення в новоутворених групах приголосних;

в) утрата звука [л];

г) асиміляція та дисиміляція приголосних;

г) ствердіння приголосних.

Доки в староукраїнській мові існували редуковані й діяв закон відкритого складу, приголосні не могли об'єднуватися в будь-які звукосполучення. Лише деякі з них могли належати до одного складу, розміщуючись за тенденцією висхідної звучності. Після занепаду редукованих утворилися нові групи приголосних, які виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися.

Спрощення груп приголосних розпочалося ще в староукраїнській мові, відразу ж після занепаду редукованих, і засвідчене в сучасній українській мові:

- [зон] > [зн]: *поздобна* > *пізна*
- [людн] > [лн]: *калодьньми* > *кажний*
- [стл] > [сл]: *стільати* > *слати*
- [стн] > [сн]: *чъстьным* > *чесний*
- [слн] > [сн]: *масльным* > *масний*
- [стѹ] > [сѹ]: *мѣстьѹче* > *місце*
- [сткл] > [скл]: *стѣкло* > *скло*
- [рдн] > [рд]: *сърдьѹче* > *серце*
- [лнц] > [нц]: *сѣльѹче* > *сонце*
- [рнч] > [нч]: *горньѹчь* > *гончар*.

Після занепаду редукованих у формах дієприкметників чоловічого роду однини (сучасні дієслова минулого часу) втратився суфіксальний [л], який стояв після приголосного: *везлъ* > *віз*, *неслъ* > *ніс*, *могълъ* > *міг* (але: *везла*, *везло*, *несла*, *несло*, *могла*, *могло*). Якщо суфіксальний [л] стояв після голосного і після нього занепадав редукований, то такий [л] змінився на [л']: *зналъ* > *знав*, *писаъ* > *писав* (але: *знала*, *знало*, *писала*, *писало*). Звук [л] змінився на [л'] також тоді, коли він стояв після редукованого [ъ] або [ь] перед будь-яким приголосним.

У нових групах приголосних, що утворилися після занепаду редукованих, вимова одних звуків стала впливати на вимогу інших, унаслідок чого виникли й нові асимілятивні та дисимілятивні процеси. У староукраїнській мові мала місце і прогресивна, і регресивна асиміляція, хоч регресивна асиміляція була більш поширена. Прикладом прогресивної асиміляції може бути зміна староукраїнського *бъчела* на сучасне *бджала*: *бъчела* > *бчела* > *бчала* > *бджала*.

Прикладом регресивної асиміляції є слово *тхѣр*: *дѣхорѣ* > *дхор'* > *тхор* > *тхѣр*.

Дисиміляція приголосних належить до непоширених явищ у староукраїнській мові:

къта > *кта* > *кта* (унаслідок розподілення один із проривних приголосних змінює свою вимогу на фрикативну: [к] > [х]);

выс + ѡм + ии + > высѡии > вышѡии (асиміляція) > вышчѡи (дисиміляція) > вищѡи.

Занепад редукованого [ѡ] спричинився до ствердження приголосних, що стояли перед ним, зокрема:

а) ствердіння губних і [р] на кінці слова і перед приголосними (*дамь > дал, хрѣвь > кров, степь > стѣп, голубь > голуб, горькыи > гіркий, звѣрь > звір*);

б) ствердіння губних і зубних у позиції перед суфіксами -ѡн, -ѡство (*вѣрныи > вірний; ровькыи > рівний, родьныи > рідний, богатство > багатство*). Лише звук [л] зберіг у цій позиції свою м'яку вимову: *вальчи > вільний*.

4. Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j]

Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j] відбулася в позиції перед складом з голосним непереднього ряду, тобто в позиції перед твердим приголосним, наприклад: *четыри > чотири; пиено > пионо; яго > його*.

У позиції перед давнім пом'якшеним приголосним звук [e] після шиплячих та [j] не лабілізувався: *вечера > вечеря; сажень > сажень; шести > шести; пшеница > пшениця*.

Послідовна закономірність цього явища іноді порушується аналогією. Напр.: під впливом форм *жона, жока, божала* звук [o] з [e] поширився в цих словах перед м'яким приголосним — *жонѡ < женѣ, жоцѡ < цецѣ, божалѡ < божалѣ*; у словах типу *гарячої, свіжої, нашої* звук [o] з [e] поширився під впливом прикметників твердої групи (*молодої, зеленої*).

5. Зміна [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі]

Протоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської тверді задньоязикові приголосні [г], [к], [х], які могли поєднуватися лише з голосними непереднього ряду і ніколи не вживалися перед голосними переднього ряду, зокрема й перед [і] (и). Напр.: *великыи, оуроки* (Зб. Святослава 1073), *оуроки, убогихъ, книги* (Зб. Святослава 1076 р.). З XII ст. починають поширюватися сполучення [гі], [кі], [хі] в словах, запозичених із грецької мови: *Дамаския* (Зб. Святослава 1073 р.), *Георгіеви* (Мстиславова грамота 1130 р.). Пом'якшені [гі], [кі], [хі] засвоюються в фонетичній системі староукраїнської мови лише тоді, коли звукосполучення [гы], [кы], [хы] послідовно змінювалися на [гі], [кі], [хі]: *латинески, руски, гибель, хитръ*.

Практична частина

Завдання 42. Покажіть зміни редукованих [ѡ], [ѡ] у поданих словформах староукраїнської мови.

Перечень. *копѣть, лѣсъкъ, образьць, порядъкъ, бесѣдка, народьникъ, вѣчька, пастоушькъ, почѣтъ, пьсъ, съчьть, оучасть,*

хрѣбѣтъ, чѣхъ, шьпѣтъ, шьвѣ, ковѣръ, кошѣль, жнѣць, желѣдѣкъ, оубѣтъкъ, оутѣка, чѣтьць, зѣвѣ, зѣнтѣль, овѣсъ, свѣтъль, послоушнѣ, съсълати, подѣждати.

Завдання 43. У наведених контекстах знайдіть словформи з голосними [o], [e], що виникли з редукованих, які знаходилися в сильній позиції. зазначте також випадки втрати редукованих, що знаходилися в слабкій позиції.

А оже оукрадоутъ чюжь пѣсь, любо ястребѣ, любо соколѣ, то за обидоу три гривни (Руська Правда). Тяжко ти головѣ кромѣ плечю, зло ти тѣлоу кромѣ головы роускон земли без Игоря. (Слово) Бобравѣ избытокѣ Новгородецѣ, ярославѣ рече. (. Заф. літ)

Завдання 44. Староукраїнським словом *тѣръ*, *тѣлькѣ* в сучасній українській мові відповідають *терен*, *толок*. Прокоментуйте це фонетичне явище. Проілюструйте послідовність звукових змін у наведених словах.

Завдання 45. Визначте позицію редукованих [ь], [ѣ] у наведених словах. Яке фонетичне явище вони засвідчують? Покажіть, як змінилися рекодувані в українській та російській мовах.

Брѣна, трѣть, клѣкъ, дрѣва, крѣшити, брѣвню, трѣвога, плѣтъ, глѣтъка, глѣтати, крѣвь, крѣвавыи.

Завдання 46. Поясніть чергування в словах сучасної української мови. Подайте їх староукраїнські відповідники.

Брова — чорнобривий, дрѣва — дивитня, граму — гримити, дрозж — дрижати.

Завдання 47. Поясніть зміни редукованих у “глухому повноголоссі” (відповідно до теорії О.Потебні).

Скѣрьбѣ, скѣрьбѣлю, мѣтьва, мѣтьвити; зѣрно, зѣрнѣ; сѣрътѣ, сѣръна, стѣль, стѣльба; тѣльстѣ, тѣльста; вѣръста, вѣръстѣ.

Завдання 48. Подайте українські відповідники до наведених слів. Яке фонетичне явище вони засвідчують? Проілюструйте цей процес.

Заимѣ, тице, лии, синни, свои.

Завдання 49. Прокоментуйте чергування [o], [e] з фонетичним нулем у сучасній українській мові, використовуючи наведені словформи.

Пісок—піску, орѣл—орѣла, вінець—вінця, шматок—шматка, отець—отця, бѣжѣлка—бѣжѣлок, вишня—вишень, земля—земель, повний—повен, гривня—гривень, синок—синка, купець—купця, ясний—ясен.

Завдання 50. Порівняйте українські словформи *лев—лева, лоб—лоба, рот—рота* з російськими (*лев—лева, лоб—лоба, рот—рта*). Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні явища, засвідчені в діалектах, що дали ґрунт для творення сучасних української і російської мов.

Завдання 51. Поясніть походження голосних [o], [e] у таких словах:

Посал теремок, балю, чово, холод, осені, грому, потоку, поле, лікоть, ворота, овець, мережка, гребля, мельниця, пелена, іноземець, хвалебний, печі, дворець, семи, шести.

Завдання 52. Визначте і схарактеризуйте чергування голосних у суфіксах після занпаду редукованих.

Балька, балькь, бьчка, бьчкь; вышка, вышкь; нитька, нитькь; чашька, чашькь; страшньни, страшньн; сьбьрати, сьбирати; отьсьлати, отьсьлати

Завдання 53. Поясніть походження поданих аломорфів в українській мові:

—ок— : —к— (*лісок—ліска, возок—візка, ранок—ранку*);

—ць— : —ч— (*вітерець—вітерця, хлопєць—хлопця, морозєць—морозця*).

Завдання 54. Подані староукраїнські слова запишіть сучасною українською мовою. Прокоментуйте звукові зміни, що відбулися. Згрупуйте наведені приклади за певними правилами.

свєкрь, огнь, вєкрь, оузь, сєстрь, в'єтрь, н'єсь, вєсь.

Завдання 55. Прочитайте і перекладіть подані контексти. Визначте слова, у яких [o], [e] походять із редукованих, що знаходилися в сильній позиції.

Великий Свєтислав ізрони злато слово слезами см'єшено (Слово); Паловци вєдше на конь вь броньхь; (Іаєр. літ.) Того же л'єта погор'є...цєркь камената оть блистанія молни'є (Інат. літ.).

Завдання 56. Із поданого ряду виписіть слова з так званім новим **ѣ**. Прокоментуйте фонетичне явище, яке засвічується такими прикладами.

Кам'єнь, д'єдь, ш'єать, с'єдь, т'єнь, л'єсь, з'єльк, н'єськь, кор'єник.

Завдання 57. Поясніть чергування [o] з [e] в поданих словах. Запишіть їх староукраїнською мовою. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Жонатий—женити; пишениця—пиноно; чотици—четверо; шостий—шести.

Завдання 58. Поясніть відсутність переходу [e] в [o] після шиплячих і [j] у таких словах:

Скачєш, кличєш, чєсати, ложєчка, книжєчка, котієчка.

Завдання 59. Записавши подані слова староукраїнською мовою, прокоментуйте наявність [o] після шиплячих:

Шоці, божєлі, жєні (розм.).

Завдання 60. Запишіть староукраїнські відповідники слів *чєстий, радійєний, злієний*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 61. Поясніть чергування в словах *масний—мастити—масляний*. Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 62. Прокоментуйте наявність / відсутність звука [a] у сучасних дієслівних формах минулого часу:

Віз-везла-везло; ніс-несла-несло; тік-текла-текло; стриг-стригла-стригло.

Завдання 63. Запишіть подані слова сучасною українською мовою. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Дяхорь, просьба, кръсть, чьто, красьныи, родыныи, пильныи, ровьныи, даьмь.

Звукові зміни староукраїнської мови, що відбивають специфіку сучасної української мови

1. Рефлексія ѣ

Дифтонг [je], що означався літерою **ѣ**, на українському ґрунті незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг [j], який не чергується з іншими голосними й не випадає. У сучасній українській літературній мові такий [j] зберігається як у відкритому, так і в закритому складах (*вѣкъ > вік, вѣка, > віку; сѣно > сіно; хлѣбъ > хліб*). Зміну дифтонга [je] на монофтонг [j] письмові пам'ятки відбивають написанням літери *и* на місці **ѣ**: *никоторым, витры* (Галицьке зв. 1266); *крипость, лисы* (Грамота 1407).

На відміну від літературної мови, діалектна, зокрема північні говори, засвідчує на місці дифтонга [je] у ненаголошеній позиції монофтонг [e] (*мешок < мѣшкъ, песок < пѣськъ, стена < стѣна*); у наголошеній позиції в окремих говірках до сьогодні зберігається дифтонг [je] (*дїед, лїес, хлїев*).

2. Перехід довгих [o], [e] в [i]

Довгі [o], [e], що утворилися в нових закритих складах після занепаду редукованих у сусідньому складі, на українському ґрунті дифтонгізувалися, і на їх місці утворилися голосний, якісно відмінний від етимологічних [o], [e]. Довгий [e] незалежно від того, який редукований занепадає у наступному складі ([e], [e]), зазнав таких змін:

юсь > нєс > нѣос > нѣес > нѣис > нїс.

Про такий шлях розвитку свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, у яких на місці етимологічного [o] до сьогодні зберігаються дифтонги.

Інакше розвивався етимологічний голосний [e]. Якщо в наступному складі занепадає редукований [e], то звук [e] після подовження став дифтонгізуватися й перейшов у [je].

нєсль > нєс > нїс

Дифтонг [ie], перший компонент якого вимовлявся з наближенням до [j], зазнав лабіалізації голосного [e], тобто [e] > [o]. Далі зміни відбувалися аналогічно до змін довгого етимологічного [o].

несль > нєс > н'єс > н'єос > н'юос > н'юєс > н'юієс > н'юієс > н'ієс.

Якщо в наступному складі занепадав редукований [ь], то етимологічний [e] подовжувався і змінювався в дифтонг [ie], що потім перейшов у [i]:

печь > пѣч > пѣч > піч

Щоправда, зміна довгих [o], [e], в [i] була непослідовною, деякі слова, групи слів мали свої особливості щодо переходу [o], [e], в [i].

3. Етимологічні звуки [ы], [і] (и)

Староукраїнська мова послідовно розрізняла голосні [ы] та [і](и): *сынъ, мыло, сила, бити*. Завдяки поступовому обниженню творення давнього [і](и) відбулося зближення артикуляції староукраїнських звуків [ы] та [і](и), унаслідок чого вони збіглися в одному звукові и, голосному передньо-середнього ряду й середньо-високого піднесення, який не мав здатності пом'якшувати приголосні, після яких стояв: *риба < рыба, пазыкъ > язык, крик < крыкъ, животъ < животь*.

Збіг звуків [ы], [і] в одному звукові [и] письмові пам'ятки відбивають змішуванням букв *ы, и* (*неправды, прикывае, рыба* замість *неправды, прикывае, рыба*) (Зб. Святослава 1073 р.). Розрізнення вимови давніх [ы], [і] досі зберігають окремі північні, карпатські й закарпатські говори. Наприклад: *вы (= ви), быти (= бити), вісів (= висів)*.

4. Зближення ненаголошеного [o] з [a] та [y]

Зміна [o] в [a] засвідчується письмовими пам'ятками, починаючи з XIII ст. (*багаты < богаты, гарады < горазды, гарячы < горячы*). Це фонетичне явище пояснюється, як правило, асиміляцією ненаголошеного етимологічного [o] наступним наголошеним [a]. Однак за аналогічних умов багато слів цієї асиміляції не знають (*лопата, коняка, собака, козак*).

Чергування [o] з [a] в сучасній українській мові в дієсловах типу *гонити—ганяти, ламити—ламати, допомогти—допомогати* належить до праслов'янської доби. Зближення ненаголошеного [o] з [y] засвідчується письмовими пам'ятками через написання літери *у* на місці *o* (*свужму, мунастырь* (Перемишльська гр. 1378), *дупуцали* (Крехівський апостол 1560)). Наслідки цього фонетичного явища мають місце в окремих словах сучасної української літературної мови. Наприклад: *будак* (пор.: *בודати* (*калати*)); *журавель < жаравль* (*можливо, під впливом польської мови* —

гоган), *мачуха* < *мачоха* < *мачеха* (можливо, вплив іменників із суфіксом –
ух (свефруха)); *парубок* < *паробок* < *паробьць*; *пурхати* < *порхати* < *пърхати*.

5. Звук [i] на початку слова

Звук [i] на початку слова в староукраїнській мові був, як правило, ненаголошений і занепадав: *играти* > *грати*, *игьлка* > *голка*, *имати* > *мати*, *иначе* > *наче*.

У позиції перед сонорними [р], [л], [м], після яких занепадали редуковані [ь], [в], на початку слова з'являється новий голосний [i]:

рѣжа > *ржа* > *іржа*

мѣгла > *мла* > *імла*

6. Асиміляція [j] м'якими приголосними

Редукований [j] перед [j] у ненаголошеній позиції занепадав. На українському ґрунті звук [j], який після занепаду редукованого [j], став вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово асимілювався цим приголосним. Асимілювали [j] приголосні [θ], [т], [з], [с], [ч], [л], [н], [ж], [ч], [ш]. Наслідком цієї асиміляції стало подовження приголосних в іменниках I і II відміни (*стаття*, *Лля*, *знання*); в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю*, *піччю*, *тінню*) та в деяких формах від дієслова *лити* (*лялю*, *ляли*, *ляти*). Наприклад:

ралия (*раляа* = *раляја*) > *рал'ја* > *рал'л'а* > *рляа*

ляю (*лью* = *льју*) > *л'ју* > *л'л'у* > *ляю*

З твердими приголосними, зокрема губними та [р], звук [j] не асимілювався:

крѣвию (*крѣвью* = *крѣвьју*) > *кравіу* > *крав'ю*.

Це свідчить про те, що асиміляція [j] попередніми м'якими приголосними остаточно завершилася тоді, коли губні та [р] уже стверділи.

7. Ствердіння приголосних

а) Ствердіння приголосних перед [e]. Староукраїнський звук [e], як етимологічний, так і секундарний, був голосним переднього ряду і мав властивість пом'якшувати ті приголосні, після яких стояв. У середньоукраїнській мові в позиції перед [e] приголосні втрачають м'яку вимову й переходять до групи твердих приголосних [*теу*, *сею*, *пею*, *весею*]. М'яка вимова приголосних перед [e] зберігається в українській мові лише в Н. в. однини деяких прикметників середнього роду з основою на [н'] (*літне*, *синє*, *осінне*); у числівнику *третє* і у випадках, коли м'який приголосний асимілював звук [j]: *ляє*, *ляється*.

б) Ствердіння приголосних перед [a], що розвинулося, як правило, з колишнього [e], пов'язується із розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків — твердого губного та [ʃ]. Унаслідок цього після твердих губних перед голосним [a] і виник в українській мові звук [ʃ]:

м'асо > масо > м'ясо > м'ясо
т'ѣма > т'ѣма > тім'я > тім'я
н'ать > н'ать > н'ать > н'ать.

8. Протетичні приголосні

Протетичні приголосні відомі ще з праслов'янської доби. Українська мова в окремих словах зберегла давній протетичний [ʃ] *яблуко, ялина, я*; а також характеризується новими приставними звуками, що виникли в староукраїнській мові або й пізніше і в ряді слів стали літературною нормою. Перед початковим [ʃ] в українській мові найчастіше розвивався губно-губний [в]: *вуха, вулиця, вус, вуєлля, вуж*; а перед звуками [a], [o] — протетичний [e]: *горіх, гострий, Ганца*, (але: *вогонь, вона*). Перед початковим [i], що розвинувся з [o] в новому закритому складі, поширився протетичний [в]: *він, вітчизна, вієса, вієця*.

Практична частина

Завдання 64. Установіть, у яких із поданих нижче слів звук [i] походить із **ѣ**. Висновки обґрунтуйте.

Піч, світ, ліжко, кінь, тісто, аяти, він, міст, ліс, зрілий, осінь, стіна, білий, сім, різати, хліб, сіно.

Завдання 65. Проілюструйте, яких фонетичних змін на українському ґрунті зазнав звуковий склад слів *соль, везль, осень, мови, ножь*.

Завдання 66. Прокоментуйте відсутність переходу [o], [e] в [i] у закритих складах у словах: *сон, шовк, словечко, гострий, ясен*. Подайте староукраїнські відповідники, проілюструйте фонетичні зміни, що відбулися.

Завдання 67. Прокоментуйте чергування [o], [e], з [i] у сучасній мові, використовуючи наведені словоформи.

Двір-двору; бік-боку; око-вічко; корінь-кореня; зело-зілля; плече-пліч; вечір-вечора; ячмінь-ячменю; ніч-ночі; віл-вола.

Завдання 68. Зашипіть староукраїнські відповідники до слів: *мило (від милий), мило (від митися), вити (в'ю), вити (вию), посилати, сила, пити, питати*. Поясніть походження звука [и] у наведених словах.

Завдання 69. Що відбулося раніше: ствердіння передньоязикових перед [и] чи лабіалізація [e] в позиції після шиплячих та [ʃ]? Доведіть це на прикладах:

Пшениця, шести, учениця, женитися.

Завдання 70. Прокоментуйте чергування голосних [o] з [a] у таких словах: *зломити—зламати, допості—допомагати, скопити—скакати, виконити—виганяти, багатир—багатий.*

Завдання 71. Доведіть етимологічну спорідненість наведених пар слів української мови.

Топтати—тупати; будяк—бодати; горня—гончар.

Завдання 72. Прокоментуйте процес утворення сучасних українських словоформ: *життя, знання, сіллю, ніччю.* Яке фонетичне явище вони засвідчують?

Завдання 73. Поясніть, чому в словоформах *читання, стаття, весілля* наявне подовження приголосних, а у словоформах *читань, статей, весіль* — відсутнє. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Проілюструйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 74. Подайте староукраїнські відповідники слів: *шовк, човни, жовтий, товстий, довгий.* Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Морфологія

Морфологія визначає правила і засоби зміни слів. Як лексика і фонетика, так і морфологія та синтаксис, визначають закони поєднання слів у реченні, що дозволяє мові бути найважливішим засобом спілкування.

Кожна мова має свою граматичну (морфологічну та синтаксичну) будову, тобто систему граматичних засобів використання слів для вираження думки. Граматична будова мови змінюється дуже повільно, крім того, граматичні зміни визначаються розвитком мови і не пов'язані безпосередньо з діяльністю людини, як наприклад, лексика.

Основа граматичної будови української мови — флексивність (тобто зв'язок між словами в реченні головним чином виражається флексіями (закінченнями)).

Предметом історичної морфології української мови є історія граматичних категорій, граматичних форм та історія будови відмінюваних і невідмінюваних слів, інакше кажучи, вивчаємо, *що саме оформлюється і як саме оформлюється*.

і м е н н и к

1. Граматичні категорії староукраїнського іменника

Граматичні категорії староукраїнського іменника в основному були такими ж, як і в сучасній українській мові. Однією з найсуттєвіших ознак іменника є категорія роду, будь-який іменник, крім множинних, в українській мові належить до певного роду. Для іменників ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною (пор. що категорію у прикметниках /дієприкметниках/, родових займенниках, порядкових числівниках, дієсловах). Суттєвих змін у граматичній категорії роду сучасна українська літературна мова не фіксує, тобто в цілому від староукраїнської мови до сьогодні мало що змінилося, наприклад, пор. старо- та новоукраїнські слова **пыль** (ж. р.) > пил, **полянъ** (ж. р.) > полян, **псалтырь** (ж. р.) > псалтир, **продажа** (ж. р.) > продаж, **запись** (ж. р.) > запис, **путь** (ч.р.) > путь, **тополь** (ч. р.) — тополя.

Категорія числа — теж одна із найсуттєвіших ознак іменника. В староукраїнській мові чисел було три: одинина вживалася для позначення одиничного предмета **рука**, двоїна — означувала два природно парні предмети **руцѣ** (*оці, ноги тощо*) або просто два предмети/ дві особи, множина — все більше двох: **руки**.

Утрата двоїни, за свідченням пам'яток, відбувається від 13 ст., у приписці до Життя Пифонта 1219 року читаємо *помози рабамъ (рабама) своимъ ивану и алексию написавшема книги свѣта*. У середньоукраїнській мові

форми двоїни затрималися звичайно коло числівників *два/оба, двѣ/зривнѣ* (Грамота 1366 р.), *съ обою сторону* (Грамота 1352 р.) та при іменниках зі значенням парності: *предо очима* (Грамота 1421 р.), однак прикладів заступлення форм двоїни формами множини набагато більше, і приблизно до 16 ст. процес зникнення двоїни як окремої граматичної категорії завершився (С.Самійленко). У говірках широко функціонують форми на кшталт *дві руки, три відри, чотири літи*; літературна мова зберігає як нормативний наголос у іменниках при числівниках *два, три, чотири* на корені (двоїна), а не на флексії (множина): *два брѣти, три вѣзи*; флексії орудного відмінка двоїни представлені у формах *плечима, ушима, дверима, грошима*.

Категорія відмінка є засобом виразу зв'язку іменника з іншими частинами мови; виражається різноманітними відмінковими флексіями в однині, множині, двоїні. Для нашої мови за весь писемний період характерним є розрізнення семи відмінків — *називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного*. Щоправда, нині кличний відмінок занепадає, його витісняють форми називного, особливо активно це явище відбувається/ відбулося в південно-східних говорах, південно-західні ще затримали в обігу цей відмінок.

У праслов'янській мові категорії істот/ неістот не було, ця категорія виформовується остаточно десь на к. 15 ст. Отже, як у праслов'янській, так і в староукраїнській мовах активно функціонує граматична категорія персональності/ імперсональності (тобто позначення соціально активної людини (чол. рід)/ та всього іншого).

За допомогою питального займенника **kьto/ *ьto* вже у праслов'янській мові розрізнявалися назви осіб (**kьto*) і речей (**ьto*), причому форма знахідного відмінка займенника **kьto* збіглася з формою родового **kogo*, а форма **ьto* була спільною і для знахідного, і для називного. Таким чином, ще на спільнослов'янському мовному ґрунті збіг родового та знахідного відмінків виступав для вираження особи, це і вплинуло на оформлення граматичної категорії істот/ неістот у староукраїнській мові.

Напі давні пам'ятки засвідчують, що об'єкт, який позначає особу, виражається переважно формою родового відмінка однини, вжитого у функції знахідного: *посла всевалодъ сталка* (ЛЛавр.), *пххеть мужь мужа* (Правда Руська). Рідше зберігається давній знахідний відмінок (за умови наявності прийменника, займенникового означення тощо): *и свои мужь приведоша* (ЛЛавр.).

Середньоукраїнські пам'ятки вживання родового замість знахідного для назв осіб подають як норму, напр.: *брѣта* (Грамота 1352), *на ворога* (Грамота 1393), *на вошта* (Грамота 1411).

У сучасній українській мові іменники–назви осіб у знахідному мають тільки форму, тотожну із формою родового вімінка. Вживання давнього знахідного однини від назви осіб збережене у прислівнику *заміж* ‘за мужь’.

2. Типи відмін іменників староукраїнської мови

Староукраїнська мова зберігала давній, ще індоєвропейський, поділ іменників на відмінні за тематичним голосним/ приголосним основи (детермінантами). Отже, типів відмінювання було шість, а не чотири відмінні як у сучасній мові:

1. **-ā*, **-jā*: **got-vā*, **kap-jā*,
2. **-ō*, **-jō*: **dvor-ō-s*, **kon-jō-s*,
3. **-ī*: **dom-ī-s*, **med-ī-s*,
4. **-ī*: **kas-ī-s*, **gos-ī-s*,
5. **-ū*: **svekr-ū-s*, **mīrk-ū-s*,
6. **-n*, *-s*, *-t*, *-t*: **pleme* (<**pled-men*), **nebo* (<**nebos*), **tele* (<**tel-ent-*), **matī* (пор. називний множини **ma-ter-i*).

Цей давній поділ почав руйнуватися ще в праслов'янській мові, навіть старослов'янські пам'ятки засвідчують затирання старої системи відмінювання іменників. Староукраїнські пам'ятки фіксують виникнення нових відмін за родовими ознаками, а не за детермінантами.

Період 14–18 ст. був часом дальшого розвитку морфологічної та синтаксичної будови української мови. На 18 ст. перед нами вже сучасна українська граматична система.

Іменники **-ā*, **-jā*–основ

До цієї відмінні староукраїнської мови належали іменники жіночого роду **рука, рыба, вода, земля, душа** й подібні /основна маса/ та невелика група іменників чоловічого роду **воєвода, староста, вельможа**.

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. рука	Н. руки	П.–З.–К. руцѣ
Р. руки	Р. рукъ	Р.–М. руку
Д. руцѣ	Д. рукамъ	Д.–О. рукама
З. руку	З. руки	
О. рукою	О. руками	
М. руцѣ	М. рукахъ	
К. руко	К. руки	

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. земля(а)	Н. земляѣ	Н.–З.–К. земаѣ
Р. земляѣ	Р. земаѣ	Р.–М. земаю

Д. земля	Д. земаѣмь	Д.-О. земаѣма
З. земаю	З. земаѣ	
О. земаю	О. земаѣми	
М. земля	М. земаѣхъ	
К. земле	К. земаѣ	

Форми родового відмінка однини іменників жіночого роду іменників основ на *а* і основ на *ја* в староукраїнській мові чітко розрізнялися. Перші мали флексію *-ы*, другі — *-ѣ*. Нині збереглася давня різниця флексій твердої й м'якої груп (пор. укр. *води*: *землі* < *земл'я*).

У староукраїнській мові перед флексією *-ѣ* приголосні *з, к, х* основ слів чергувалися із *з, ц, с* (друга палаталізація) в давальному та місцевому відмінках іменників жіночого роду колишніх основ на *-а* (*ручѣ*) та місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду колишніх основ на *-о* (*о чоловѣцѣ, въ оучѣ*). Чергування *з, к, х* із *з, ц, с* характеризує українську (*ручі, на ручі, в оці*) та білоруську мови.

У староукраїнській мові певні категорії іменників чоловічого й жіночого роду мали форми кличного відмінка (*дружину, Боляне, соловию, земле* тощо), які й нині характеризують українську мову (*мамо, Петре, батьку, коню*), частково білоруську, особливо її південно-західні й західні говори. Хоча в українській мові відбувається витіснення кличного називним, особливо в південно-східних говірках.

Двоїна приблизно від 12–13 ст. поступово виходить з ужитку.

Іменники першої відміни поділяються, як і у староукраїнській мові, на тверду групу (з основою на твердий приголосний, крім шиплячого): *рчка, староста*, м'яку групу (з основою на м'який приголосний): *земля, буря, криця*. Депалаталізація шиплячих приголосних зумовила виділення в нашій мові ще й мішаної групи (з основою на шиплячий): *миша, межа, круча*.

В історії української мови чи не найраніше витворився тип відміни іменників жіночого роду (частково чоловічого та спільного), які в Н. в. однини мають флексію *-а* (*-я*), у Р. в. *-и, -і* (*-ї*).

Отже, тип відмінювання іменників із давніми основами на *-а, -ја* виявився в українській мові найстійкішим, він зазнав найменше змін, але сам вплинув на інші типи.

Іменники **-а, *-ја* основ

До іменників з основами на *-а, -ја* належали майже всі іменники жіночого і середнього роду, це був найчисленніший клас іменників староукраїнської мови. Згодом до них почали приєднуватися іменники з давніми основами на *-я* *воля, домъ, медвѣдъ, огонь* та іменники середнього роду на приголосний *слово, небо, чудо*:

однина —й—

Н. другъ

Р. друга —у

Д. другу —ови

З. другъ

О. другъмь

М. друзѣ —ови, —у

К. друже

множина —й—

Н. друзи —ове

Р. друзъ —овъ

Д. другомъ

З. другы

О. другы

М. друзѣхъ

К. друзи

двоїна

Н.—З.—К. друга

Р.—М. другу

Д.—О. другома

однина —й—

Н. конь

Р. коня

Д. коню

З. конь (коня)

О. коньмь

М. кони —єві

К. коню

множина

Н. кони —і<ѣ З.в.

Р. конь —єй (—ї)

Д. конемъ

З. конѣ

О. кони

М. конихъ

К. кони

двоїна

Н.—З.—К. коня

Р.—М. коню

Д.—О. конема

У староукраїнській мові розрізнялися флексії іменників —й— (*столь*) та —йб— основ (*конь*) у знахідному відмінку множини (*столы : конѣ, коньѣ*). У називному множини — спільне закінчення —и (*столы, кони*). Згодом форми знахідного почали витіснити закінчення називного множини (*сторожѣ, изьманѣ* Півл), ця риса характерна для української мови (*коня, сторожі < конѣ, сторожѣ*).

Дуже рано почалася взаємодія відмінкових форм називного і знахідного, причому в західних говорах форми називного множини іменників —йб— основи почали витіснити закінчення знахідного (*князи имать* 1219 р.).

іменники *—й— основ

У всіх слов'янських мовах відавна іменники з колишніми основами на —й— та —йб— чітко не розмежовуються: надто рано, ще в праслов'янській мові, вони почали змішуватися, тому важко визначити з потрібною точністю, які саме іменники старобукарїнської мови відмінювалися за зразком —й—.

Незаперечно сюди належали *сынъ, воля, домъ, вѣрхъ, поля, медъ*, вірогідно — *ледъ, чинъ, санъ, садъ, рятъ, разъ, пиръ, солодъ*, можливо, ще *миръ, станъ, низъ, долъ*. Ця порівняно невелика група іменників відіграла важливу роль у оформленні системи відмінкових флексій іменників української мови, та, зрештою, й усіх слов'янських мов.

однина —б—

Н. медъ

Р. меда—а

Д. медави —у

множина —й—

Н. медаве —и

Р. медовъ —овъ

Д. медьмь —амь

двоїна

Н.—З.—К. меда

Р.—М. медову

Д.—О. медьма

З. меаь
О. меду
М. меду — ѣ
К. меду

З. меды
О. медъми — амь (—а)
М. медъхъ — ахъ (—а)
К. медове

Іменники давніх —й— основ мали в давальному відмінку флексію —ови (сынови), іменники —б/јб— основ — закінчення —у (—ю) (столу, отцю), ці закінчення дуже рано почали взаємодіяти. Особливо активним процес поширення флексій —ови (—єви) був у говірках староукраїнської мови 11–13 ст. У староросійській та старобілоруській мовах закінчення виявилось маловживаним варіантом і згодом вишло з ужитку. У середньоукраїнській мові закінчення —ови/—єви (модифіковане згодом у частині говорів в —овѣ, —євѣ, тобто —ові, —єві) було в активному вжитку і нині характеризує українську морфологію.

У знахідному множини флексія —ы вплинула на оформлення закінчення називного відмінка множини **меди**.

У межах сучасної другої відміни, як і у староукраїнській мові, виділяємо тверду групу (іменники чоловічого роду з твердим приголосним основи, крім шиплячих, та середнього роду на —о): *будинок, твір, тато, вікно, озеро*;

м'яку групу (іменники чоловічого роду на м'який приголосний, деякі на —р /зокрема на —ар, —ир/ та іменники середнього роду на —є, не після шиплячих, та —я: *учитель, урожай, буквар, кобзар, поле, місце, листя*). Іменники, що потрапили пізніше до II відміни, теж розподіляються за групами (*верх, мед, сад, лось, вогонь* тощо);

мішана група (іменники чоловічого роду на шиплячий основи, на —яр /назви професій та діяльності/ сюди ж іменники чоловічого роду з флексією —є при шиплячому основи *стораж, ткач, дощ*) утворилася вже у середньоукраїнській мові (після 14 ст.).

За утворенням, складом, системою флексій II відміна сучасної української літературної мови досить строката: вона охоплює іменники з давніми основами на —б-, —јб-, на —ї-, та на приголосний *день, камінь, слово*. Провідну роль у становленні II відміни відіграли іменники на —б-, —јб-, хоча надто впливовими виявилися й іменники з давньою основою на —й-.

іменники *—ї— основ

У староукраїнській мові до цієї групи входили іменники жіночого роду типу *вѣсть, завѣсть, заповѣдь, користь, мѣсь, ночь, памѣть, рѣть, сѣть* та нечисленна група іменників чоловічого роду *гость, тѣсть, зѣть, звѣрь, мѣдвѣдь, гусь, голубь, чѣрвь, гѣртань, локѣть, ногѣть, огнь, угаь, луть*. За цим же зразком відмінювалися у двойні іменники *око, ухо*.

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїма</i>
Н. ночь	Н. ночи — ѣ >і	Н.—З.—К. ночи
Р. ночи — ѣ >і (ја)	Р. ночи	Р.—М. ночью
Д. ночи — ѣ >і	Д. ночьмъ	Д.—О. ночьма
З. ночь	З. ночи — ѣ >і	
О. ночью (—ню)	О. ночьми —ами/—ми (ја)	
М. ночи — ѣ >і	М. ночьхъ —ахъ (ја)	
К. ночи	К. ночи — ѣ >і	

У родовому відмінку однини флексія *—і*, що є нормою сучасної української літературної мови, виникла внаслідок впливу іменників із колишньою основою на *—ја* (*—ѣ > і*). Для більшості південно—західних говірок типовою є флексія *—и*: *соли, любови, вісти, ночи*.

В орудному відмінку однини подовження приголосного внаслідок асиміляції засвідчується пам'ятками від 17 ст.: *рушили зъ челядою* (Двел. 1720 I 826), а перехід кореневого *о* в *і* вперше зафіксовано від 1562 року в Кальвінському катехизисі: *с пильністю*.

У родовому множини флексія *—ви* з'являється від 12 ст. (сильний редукований змінюється в *е*), отже, закономірно виходить *ночей*. Проте флексія *—ви* дала й рефлекс *—и*, напр.: *костий, гостий*.

Для давального відмінка закінчення *—ам* виказує вплив іменників *ја* основ, воно фіксується від 12 ст.

Кличний відмінок зберігає стару флексію до 17 ст., принаймні Іван Ужєвич уже рекомендував уживати тут форму називного відмінка: *нѣсьнъ* (1645), нормативна флексія *—е* поширилася під впливом давніх іменників на *—ја* від кінця 17 ст.

Сучасну III відміну складають іменники жіночого роду з *е* на колишній *—і*. Найбільших змін цей тип відмінювання зазнав за останні чотири століття: у цю групу приєднано іменники *кров*, *любов* (на колишній *—и*) та *мати* (на приголосний). Ця відміна склалася ще у староукраїнській мові, коли нечисленна група іменників чоловічого роду на *—і* відійшла до II відміни: *галубь, тьсть*.

*Іменники *—и— основ*

Іменники з такими основами зазнали значних змін ще в праслов'янській мові. Давній детермінатив *—и* у староукраїнській мові виступає лише у формі називного відмінка однини, а у решті відмінків його закономірна форма *—во*. Основи на *—и*, таким чином, перетворилися в основи на приголосний.

Староукраїнська мова мала вже нечисленну групу іменників виключно жіночого роду, що відмінювалися за цим зразком: *свекри, ватри, тыки, мъркы, любы, църкы хоругы, буки* книжні: *брады, смокы, неплоды, цѣлы*, можливо — *бръвъ, кръвь, жъртъвъ*. Ці іменники зберігають

небагато своєрідностей у закінченнях: вони зближаються з основами на приголосний, на **-t*, на **-ā*.

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. свекры	Н. свекръви	Н.-З.-К. свекръви
Р. свекръвє	Р. свекръвъ	Р.-М. свекръву
Д. свекръви	Д. свекръвамъ	Д.-О. свекръвами
З. свекръвъ	З. свекръви	
О. свекръвюю (-ню)	О. свекръвами	
М. свекръве	М. свекръвахъ	
К. свекры	К. свекръви	

Іменники з основою на приголосний

У староукраїнській мові ця віміна охоплювала іменники чоловічого роду на *-n*: камен-, корен-, ремен-, олен-, лачмен-, дьн-; та у формі множини іменники з суфіксами *-анинъ*, *-тель*, *-арь*, іменники середнього роду на *-n*: имен-, пламен-, на *-c* саовес-, чудес-, на *-m* телет-, осьлат-; жіночого роду на *-r* матер-, дьчер-

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. камы -я	Н. камене (-и)	Н.-З.-К. камени
Р. камене (-и) І	Р. камень (-и)	Р.-М. камену (-ю)
Д. камени -і	Д. каменьмъ	Д.-О. каменьма
З. камень -я	З. камени	
О. каменьмъ	О. каменьми (-ни)	
М. камене (-и) І	М. каменьхъ	
К. камы -я	К. камене (-ик)	

Іменники колишньої *-n* основи (типу *има*) в орудному відмінку однини в староукраїнській мові мали флексію *-ьмъ* (*каменьмъ*), а іменники *-t* основ (типу *пагна*) — закінчення *-атьмъ* (типу *пагнаатьмъ*).

Іменники *-n* основ у староукраїнській мові у багатьох говірках почали втрачати давню вімину, українські пам'ятки засвідчують такі форми від 17 ст. (*сѣмам*), але вони були в живій мові й раніше. Приблизно в 16 ст. з'являються нові форми орудного відмінка — без суфікса *-я(m-)*, *-а(m-)* із закінченням *-ем*, *-ям* (*ис телем*, *з жеребам*). Нині в українській мові нормативними є форми з закінченням *-ям* (*-ам*). У багатьох південно-західних українських говорах форма орудного з суф. *-я(m-)*, *-а(m-)* перед флексією зберігається (*тел'атом*, *тел'ат'ом*). Од середини 16 ст. відомі форми орудного відмінка *-ям* у іменників середнього роду на *-c* або *-я* < *ъ*. под *замышленам*).

Староукраїнська мова 11–13 ст. у головних рисах зберігала основу поділу іменників на відміни за голосним/ приголосним основи, і поряд із цим пам'ятки відображають процеси змішування відмінкових закінчень

іменників різних основ, тобто відбувається занепад старої системи поділу іменників на відміни та виформування нової. У цей період “досить чітко витворилися типи відмін іменників жі. р. з закінченнями наз. відм. одн. — *а*-, *-ја* (ж^на, зем^ля) та з закінченнями наз. відм. одн. — *ь* (ноч^ь, в^ѣсть); зникають як окремі самостійні типи відмінювання іменники чол. р. з давньою основою на *-і* (гост^ь, т^ьсть), з давньою основою на *-ен* (д^ьнь, кор^ьнь), іменники середнього роду з давньою основою на *-ес* (сло^{во}, чо^удо), іменники жі. р. з давньою основою на *-ї* (св^ѣрк^ы, люб^ьь); певних змін зазнають іменники сер. р. з давніми основами на *-теп* (пл^ємя, с^ѣмя) та *-тег* (м^ати, д^ьчи); із іменників з давніми основами *-ѡ*, *-јѡ* (гор^одь, с^єло, кон^ь, пол^є), *-ї* (сы^ть, небо), *-і* (зв^ѣр, зят^ь), *-ен* (кам^ьнь, кор^ьнь) та *-ес* (ті^ло, небо) починає формуватися нова відміна іменників” (С.Самійленко).

Таким чином, на ґрунті староукраїнських шести типів відмінювання у сучасній українській мові виформувалися чотири відміни.

До першої належать іменники жіночого, чоловічого та спільного родів із закінченням *-а* (*-я*): **книжка, пісня, непосида**. Із усіх відмін сучасної української мови саме перша відміна найкраще зберігає систему праслов'янських іменників з основою на **-а*, **-ја*. Флексії цього типу поширилися й на іменники, що ввійшли до складу першої відміни *-ї* (**буква, морква**), *-і* (**пісня, миша**), на приголосний (**дочка**).

До другої відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (на приголосний основі), з закінченням *-о* та середнього роду з закінченнями *-о*, *-є*, *-я* (крім іменників із суфіксами *-ат*-, *-ят*-, *-мен*-, *-ен*- при відмінюванні): **завод, край, батько, місто, море, життя**.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (на приголосний основі): **ніч, річ, розкіш, тінь, любов, а також іменник мати**.

Основою цієї відміни складають іменники *-і* основ, система відмінкових закінчень яких зазнала найзначніших змін лише за останні чотири століття. Сюди приєднано іменник **мати** з колишньою основою на приголосний та деякі іменники *-ї* основ (**любов, кров**), із складу третьої відміни відійшла нечисленна група іменників чол.р. *-і* основ (**гість, голуб, тєсть, звїр і ін.**).

До четвертої відміни належать іменники середнього роду із закінченням *-а* (*-я*), що набувають при відмінюванні суфіксів *-ат*-, *-ят*-, *-мен*-, *-ен*-: **лоша, дівча, коаліца, орля, гуса, ім'я**.

Ця відміна об'єднує дві підгрупи іменників середнього роду з суфіксом *-ен*- та іменники з суфіксом *-ат*-(*-ят*-), перша має спадну продуктивність, друга — зростаючу.

Множинні іменники мають закінчення однієї з чотирьох відмін, але з жодною із них безпосередньо не пов'язуються.

У називному відмінку висіпають закінчення *-и* **діти, сани**, *-і* **двері, пахоці**, *-ї* **помії, Гімалаї**, *-а* **вила, жорня**, *-я* **вінця**.

У родовому маємо *-ей*: людей, саней, *-ів/-їв*: окулярів, Гімалаїв, *-є*: вила. Утворення на *-ощі* мають виключно *-ів*: пахощів, пор. у Енеїді І.Котляревського *Багуса з радощ танцювати*, тобто *-є*.

Для давального відмінка *-ам/-ям*: вилаам, радоощам, саняам.

Знахідний відмінок = називному сани, окуляри, вила. Назви людей = родовому відмінку людей, дітей, або свійські тварини = називному/родовому гусей/гуси, курей/кури.

Орудний відмінок *-ами* (*-ями*): вилаами, веселоощами, *-ми* курми, дітьми, дверми/дверима, грінми/грошима, штаньми/штанами, штаняами.

Місцевий відмінок *-ах* (*-ях*): на вилах, у пахощах.

З А Й М Е Н Н И К

1. Типи й різновиди займенників староукраїнської мови

За своїм значенням та структурою займенник є особливою частиною мови. Займенники нічого не називають, вони лише вказують на предмети чи їх ознаки.

За граматичними особливостями займенники прийнято поділяти на дві групи — *особові* (*особові й зворотний*) та *неособові* (*неродові й родові*). У складі неособових виділяються підгрупи: *присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені*.

2. Історія особових та зворотного займенників

особові займенники охоплювали

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
1 особа я	1 особа мы	1 особа вѣ
2 особа ты	2 особа вы	2 особа ва

Зворотний займенник себе

Займенник *азъ* у наших пам'ятках церковнослов'янського походження. Для східних слов'ян живою формою, найвірогідніше, була форма **я** (виникла внаслідок відпадання кінцевого *-ъ* у праслов'янській формі **iazь*). Середньоукраїнські грамоти відображають широкі побутування саме цього займенника, напр.: *а се я король казимиръ* (Грамота 1349), зрідка виступає форма *яз*: *а се язъ ... иванъ* (Грамота 1398).

Займенник 2 особи однини дуже давній з походження, пор. лат. *tu*. Займенник 2 особи множини отримав початковий звук *в* замість прайдоєвропейського *j* ще в праслов'янський період **ju* за аналогією до непрямих відмінків (А.Мейє).

Староукраїнський займенник першої особи множини **мы** відповідає праслов'янському **ту*, яке в свою чергу не виводиться від

праіндоєвропейського, оскільки неслов'янські індоєвропейські мови мають початковий звук *t/w/n*, а кінцевий у зовсім не має відповідників. Дослідники говорять, що наша форма витворилася під впливом займенника другої особи множини **yu*.

Цей займенник міг позначати і так зване авторське ми, напр.: *но мы на преднама взратимса* (Лаврент., 236).

особові займенники		
однина	множина	двоїна
Н. я(а)	Н. мы	Н. вѣ
Р. мене	Р. насъ	З. на, наю
Д. мѣнѣ/ мѣнѣ, ми	Д. намъ, ны	Р.-М. наю
З. ма, мене	З. ны, насъ	Д.-О. нама, на
О. мѣною	О. нами	
М. мѣнѣ/ мѣнѣ	М. насъ	
однина	множина	двоїна
Н. ты	Н. вы	Н. ва
Р. тебе	Р. васъ	З. ва, ваю
Д. тобѣ/ тебѣ, ти	Д. вамъ, вы	Р.-М. ваю
З. та, тебе	З. вы, васъ	Д.-О. вама, ва
О. тобою	О. вами	
М. тобѣ/ тебѣ	М. васъ	

Категорія двоїни почала руйнуватися ще до появи перших писемних пам'яток: на відміну від імен займенник мав чотири форми двоїни, саме тому найраніше почала зникати форма називного відмінка, напр.: *мы два ... чѣлува крсть* (Грамота 1386).

Форма *ва* трапляється у пам'ятках надзвичайно рідко, її витіснив займенник *вы*.

Зворотний займенник *себе* не мав форми називного відмінка, не змінювався за числами.

Н. —
Р. себе
Д. собѣ/ себѣ, си
З. са, себе
О. собою
М. собѣ/ себѣ

Особовий займенник першої особи в давальному й місцевому відмінках староукраїнської мови характеризувався словоформою *мѣнѣ* (пор. рос. *мне*, білорус. *мне*), форма *мні* (*мні*) вживалася протягом усього середнього періоду. У поетичному стилі зустрічається й *ниві*; функціонує

в говірках. Але починаючи з 15 ст. в українських пам'ятках засвідчують нову форму — **мен'ѣ** (**миг'ѣ**, **м'ѣн'ѣ** — наслідок асиміляції голосних), що виникла через вирівнювання основи за родовим відмінком (*мене*). Нині вона (*мені*) функціонує в більшості говорів і є нормативною (далі уподібнення *е* до *и/і*; у нас молодіжний жаргон *мінє*).

Енкалітичні форми *ми*, *ти*, *си* українською літературною мовою не збережені.

У давальному відмінку особовий другої особи та зворотний займенники мали відповідно повні форми — **тоб'ѣ**, **соб'ѣ**. Фонетичне закономірні форми залишилися в українській (*тобі*, *собі*) мові.

3. Історія форм предметно-особового займенника, неособових родових і неособових родових займенників

неособові займенники

Складаються з таких підгруп:

вказівні **сь**, **се**, **си**; **тѣ**, **то**, **та**; **онѣ**, **оно**, **она**; **и** (*же*), **к** (*же*), **я** (*же*); **овѣ**, **ово**, **ова**; **такѣ**, **тако**, **така**; **сикѣ**, **сико**, **сика**,

присвійні **мой**, **моѣ**, **моѣ**; **твой**, **твое**, **твое**; **свой**, **свое**, **свое**; **нашѣ**, **наше**, **наша**; **вашѣ**, **ваше**, **ваша**,

означальні **всѣ**, **все**, **всѣ** та похідні **всѣакѣ**, **всѣако**, **всѣака**,
питально-відносні **кѣто**, **чѣто**, **чи**, **чѣ**, **чѣ**; **кѣи**, **каѣ**, **которѣи**, **какѣи**,
заперечні **никѣто**, **ничѣто**; **никѣи**, **ничѣи**,
неозначені **нѣкѣто**, **нѣчѣто**, **нѣкѣи**, **нѣчѣи**.

Ці займенники при відмінюванні діляться на дві групи — *тверду* та *м'яку*, означальний займенник **всѣ** відмінювався за типом *мішаної* групи.

До *твердої* належали займенники із закінченнями у називному відмінку однини чоловічого роду — *ъ*, середнього роду — *а*, жіночого — *я*. **тѣ**, **то**, **та**; **онѣ**, **оно**, **она** тощо. Відмінювалися за зразком:

<i>однина</i>			<i>множина</i>		
<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>	<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>
Н. тѣ	то	Н. та	Н. ти	та	ты
Р. того		Р. то	Р. тѣхѣ		
Д. тому		Д. той	Д. тѣмѣ		
З. тѣ , того	то	З. ту	З. ты	та	ты
О. тѣмѣ			О. тою	О. тѣма	тѣми
М. томѣ		М. той	М. тѣхѣ		

<i>двоїна</i>		
<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>
Н.-З. та	тѣ	тѣ
Р.-М. тою		
Д.-О. тѣма		

До *м'якої* належали займенники, які у називному відмінку однини

чоловічого роду мали закінчення —и (в), середнього роду —к (в), жіночого —а (д): **МОИ, МОК, МОА** тощо. Відмінювалися:

однина			множина		
чоловічий	середній	жіночий	чоловічий	середній	жіночий
Н. ОНЪ (и-же)	ОНО (к-же)	ОНА (а-же)	Н. ОНИ (и-же)	ОНА (и-же)	ОНЫ (ѣ-же)
Р.	КГО	КѢ	Р.	ИХЪ	
Д.	КМУ	КИ	Д.	ИМЪ	
З. и, кго	К	Ю	З. Ѣ	А	Ѣ
О.	ИМЪ	КЮ	О.	ИМИ	
М.	КМЪ	КИ	М.	ИХЪ	

двоїна

	чоловічий	середній	жіночий
Н.—З.	она (а-же)	ОНѢ (и-же)	ОНѢ (и-же)
Р.—М.		К	
Д.—О.		ИМА	

До 15 ст. предметно-особовий займенник **ОНЪ** функціонує без змін, а від 15 ст. засвідчується форма з приставним **в**: **вонъ** (Грамота 1434), **вона** (Грамота 1404). Одночасно фіксується перехід етимологічного *о* в новозакритому складі в *і*: **унъ** (Грамота 1459). (Нагадуємо, що цей займенник був і вказівним у тричленній системі **сь : ть : онъ**).

У родовому відмінку внаслідок закономірного переходу *е* в *о* витворилася сучасна літературна форма **його**, під впливом якої усталася й форма **нього** (уживана з прийменниками). У формі **кѢ** (жіночий рід) після зміни **Ѣ** на *і* наголошений *е*, наближаючись до *и*, у позиції між двома *і* [jejі] уподібнився дальшому *і* (*іейѢ* > *іейі* > *иийі* > *ійіі*). У давальному відмінку жіночого роду займенник **ки** змінився внаслідок часткової редукції кінцевого *и* та зміни *е* в *і* у новозакритому складі — **їі**.

Знахідний відмінок сучасної української літературної мови для цих займенників знає форми, тожожні з родовим — **його** (нього), **їі** (неї). Староукраїнські форми зрідка трапляються в грамотах 14–15 ст., напр., *заплатити за не* (Грамота 1352), *кто кажи на нь возрити* (Грамота 1352), *позволили выхо(м) е село выкупити* (Грамота 1424). Починаючи від 14 ст. досить часто починає вживатися новіша форма знахідного **єго** (него): *за него* и *за него дѣти* (Грамота 1388).

Орудний відмінок сучасної української літературної мови представлений тільки займенниковою формою з приставним **и** — **ним**. Це ж стосується і місцевого (*і* тут фонетичного походження *іамъ* > **нім**).

У множині українська мова усуває розрізнення родових форм у називному та знахідному; сучасний називний вони витворився з давньої

форми внаслідок відповідних фонетичних змін (форми жіночого **оны** та середнього роду **она** нашла мову втратила).

Середньоукраїнські пам'ятки лише спорадично засвідчують стародавню форму знахідного **ѣ** (>і): *се нынѣ живи есм и сихъ убити начинаю и погублю ѣ* (І.Вишнєвський). Загальний процес заміни форм знахідного відмінка родовим, що найраніше розпочався саме в особових займенниках, зумовив і заміну відповідної форми предметно-особового займенника.

Форми двоїни розгляданого займенника навіть середньоукраїнські пам'ятки фіксують дуже рідко, а в новій українській мові цих форм практично немає.

Закономірною є зміна суфіксального *e* в *o* після шиплячого приголосного перед складом із голосним заднього ряду — **моего, твоего > мойого, твоего** (для літературної мови нормативні тільки стягнені форми **мого, твого**; поодинокі приклади від 16–17 ст.).

означальні займенники

<i>однина</i>			<i>множина</i>		
<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>	<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>
Н. всьь	всье	всья	всьи	всья	всьѣ
Р.	всьего	всьеѣ		всьѣхъ	
Д.	всьему	всьей		всьѣмъ	
З. всьь(всьего)	всье		всью	всьѣ	всья
	всьѣ				
О.	всьѣмъ	всьею		всьѣми	
М.	всьемъ	всьей		всьѣхъ	

двоїна

	<i>чоловічий</i>	<i>середній</i>	<i>жіночий</i>
Н.–З.	всьи	всья	всьѣ
Р.–М.		всьею	
Д.–О.		всьѣма	

питальні займенники

Н. къто	чьто
Р. кого	чего (чьго, чьсого, чесо, чесого)
Д. кому	чему (чьсому, чесому)
З. кого	чьто
О. цѣмъ	чьмъ
М. комъ	чемъ (чесомъ)

Займенник **къто** внаслідок дисиміляції, викажалої занепадом

редукованого, змінювався на **хто** (12–13 ст.). Подекуди в говірках збережені давня форма **кто**, та — новіші **тко**, **ко**, **жо**. (*кто-тко-ко*).

Літературна форма **що** [*шчо*] витлумачується дуже по-різному:

– ймовірно, після занепаду редукованого збіглися африката *ч* і проривний *т* > *што* (12–13 ст.). У непрямих відмінках перед кореневим голосним *ч* зберігалось досить стійко, певно, під впливом непрямих відмінків виникає форма *шо* (*шчо*), засвідчена від 14 ст., найвиразніше виступає від другої половини 16 ст. (морфологічна аналогія);

– можливо, що із *што* виникло як результат асиміляції *т* до *ш* із дальшим переходом його в *ч*, підтримана непрямими відмінками *што* > *шшо* > *шчо*. (С.Бевзенко). Форма *што* досі відома карпатським говіркам, ще пор. пісню про Стефана воеводу (1572 р.);

(цікаво, що й від 14 ст. фіксується варіант *шчо* > *шшо* > *шо*);

– “Найпоширенішим відповідником з’ясувального сполучника *що* літературної мови є в діалектному мовленні сполучник *шо*. Сполучник *шчо* (*шо*) властивий тут тільки зонам перехідності і є, ймовірно, результатом контамінації вживаних поряд (не паралельно!) сполучників *што* і *шо* (*што* + *шо* → *шшо* → *шчо*).

Сполучник *шо*, як свідчать деякі говірки Закарпаття та українські говірки правобережжя Прута на Буковині й у Молдавії, не походить від сполучника *пчо*; йому властивий інший шлях розвитку, який виключає можливість реалізувати /ч/ як [ш].” (А.Коць–Григорчук).

Орудний відмінок зайвих коментарів не потребує.

4. Словотвір займенників

У словотворі займенників української мови спостерігає ряд характерних особливостей, властивих тільки для нашої мови.

Вказівні. Сучасні **цей**, **той** утворилися від давніх *сь*, *ть* шляхом приєднання до них прикметникових закінчень, що з походження є означально-вказівними займенниками *и*, *к*. Історично закономірною формою мало б бути *тьи*, *си*, (вплив непрямих відмінків із кореневим *о*, *е*). Отже, *ть+и* > *тьи*, *сь+и* > *си*, а далі через аналогію = *той*, *сей*. Такі утворення дуже давні, вони зустрічаються вже в Остромировому євангелії 1056–1057 рр. З часом ці форми набувають значного поширення; потрапляють до літературної мови. Правда, нині займенник *сей* виступає в літературній мові як другорядний, але в говірках, особливо південно-західних, це дуже поширена форма.

Займенник **цей** походить од сполучення вказівної частки *от* + *сей*; далі *тс* злилися в африкату *ч* : *оцей*. Згодом відпав *о*. Час виникнення, найімовірніше, — найновіший період української мови.

Відавна відоме й інше утворення цих займенників. Унаслідок подвоєння виникла складена, редулікована форма: *тьть* > *тот*, *сьсь* > *сось* тощо. Вперше такі форми засвідчуються від 13 ст. Значного

поширення набули ці займенники в середньоукраїнській мові, у новій вийшли з ужитку; затримавшись у південно-західних говірках:

Бо вам призначено скалу оцю розбить... (І. Франко).

Російське *тот* є нормативним, а *оцю* у ній утратилося, замінившись новим утворенням *этот*.

Заперечні. Сучасна заперечна частка *ні* не є органічним продовженням старої частки *ни* на українському ґрунті її витіснила частка *нѣ* (вживалася для творення неозначених займенників). Неозначені та заперечні займенники злилися в одну групу, із якої утворилися сучасні *ніхто*, *ніщо*, *ніякий* тощо (приблизно др.п. 15–п.п. 16 ст.). У південно-західних говірках збережені історичні форми типу *никто*, *ни який*, *ничий*.

Неозначені. Неозначені займенники та прислівники староукраїнської мови творилися за допомогою частки *нѣ* (*нѣхто*; *нѣхъде*). В середньоукраїнських пам'ятках ці прислівники виступають до 17 ст. включно. Займенники з часткою *не* функціонують досі в російській (*некто*) та білоруській (*нехта*) мовах. Нова українська мова їх не зберегла, оскільки в українській мові внаслідок звукових змін почали збігатися два семантично різні типи — неозначені займенники й прислівники та присудкові слова з *нѣ* < *нѣсть* (пор. рос. *некого* 'когось' і *никого* 'нікого, немає кого', *негде* 'ніде', 'немає де'), тому давня виникла потреба розрізнити різні розряди слів. Розвинулися нові частки для передачі неозначеності — в російській мові — *то* (кто—*то*, где—*то*), в білоруській — *сьці* (*хтосьці*), в українській — *сь* ← *си* (енклітична форма давального відмінка зворотного займенника), *де* ← *где* ← *кде* (*хтось*, *худись*, *декуди*). Українські неозначені займенники та прислівники на *сь*, *де* засвідчуються починаючи з 16 ст. Утворення з *де* — специфічно українські.

Цікаво, що у 18 ст. вживався у книжній мові стилістично забарвлені неозначені займенники *чтось*, *ктьось*: *люблю тог, что сверху ничто, но в серіодкѣ чтось* (Г. Сковорода).

Ще неозначені займенники стали творитися шляхом поєднання тих же питальних займенників із частками *де*: *дехто*, *дещо*, *аби*— (мабуть, утворена від поєднання сполучника *а* та дієслівної форми 2–3 особи аориста *быти*): *абихто*, *абищо*; та слів дієслівного походження *будь*—, *небудь*: *будь-хто*, *будь-що*, *хто-небудь*, *що-небудь*. Ці утворення нові, засвідчуються приблизно від 17 ст.

Означальні. Серед цих займенників цікавим є утворення *інший*, поширене і в білоруській мові. Ця лексема походить від старовинного займенникового кореня *инѣ*—(*инѣ*, *ино*, *ица*), до якого додавався суфікс вищого ступеня порівняння *-ьш-* + *и* = *інший*. Найраніше зустрічається в українських грамотах 15 ст., причому у старій формі, напр.: *иньыхъ* (Грамота 1386).

Не цілком ясним із походження є займенник **кожний**. Напевне, він праслов'янського походження (займенниковий корінь *къ-*, словотворча частка *-жд-*, прикметникове закінчення *-ъ, -о, -а/ -ыи, -ос, -ая*). У староукраїнських пам'ятках займенник має форму *кждьдо* або *кождьдо*, середньоукраїнські пам'ятки подають уже строкатіше графічне оформлення займенника, напр.: *кождьдому* (1438), *каждьдыи* (1352), *каждьдому* (1446). Сучасні українські форми *кожен, кожна, кожне* утворилися від староукраїнського *кждьдо* (<*къ+ждьдо*), поширеної прикметниковим суфіксом *-н* (<*-ын-*) із наступним спрощенням).

Займенник **весь** у нас ускладнився займешликовим коренем *як*, що спричинило появу форми **всякий** (відомий від 14–15 ст.).

Займенник **жоден, жодний**, скоріше за все, є давнім запозиченням із чеської мови.

Присвійні. Використання форми родового відмінка означально-вказівного займенника *и, њ, ѡ* у функції присвійного було властиве, очевидно, ще праслов'янській мові, принаймні у найдавніших текстах це засвідчено *и подружшо ево феофанъ и члдоаго ею* (Остр. євангеліє, *запис писаря*). Пор. у сучасній мові: *його мати, її батько, їх син* (у ролі присвійного виступає форма родового предметно-особового займенника).

Пронаміналізація. Займенники складають відносно замкнутий клас слів, тому вони звичайно не поповнюються новоутвореннями за рахунок інших повнозначних частин мови. Це ж potwierджують і написані пам'ятки. Найчастіше пронаміналізується числівник **один** у значенні 'якийсь', 'сам'. Наприклад, у Зографському євангелії *члкъ едннъ*, у Остромировому *нѣкъи*. В українській мові можуть також уживатися як займенники деякі прикметники, дієприкметники, іменники — **цілий, повний 'весь', різний 'всякий', людя, чоловік 'хтось'**.

п р и к м е т н и к

1. Загальна характеристика прикметника

Прикметник виділявся з класу іменників, первісно прикметники — це іменники, що вживалися в ролі означення; отже, дуже давно (в індоєвропейській мові) прикметники та іменники як окремі частини мови не розрізнялися.

У староукраїнській мові прикметник є вже самостійною частиною мови. Прикметник від іменників відрізнявся лише синтаксичними функціями, а з погляду морфології повністю збігався з іменником. Поділ імен відбувся не відразу, впродовж століть, зв'язок між прикметником та іменником втрапився (нині), але етимологічний аналіз дає можливість встановити цей зв'язок.

Староукраїнська мова успадкувала з праслов'янської іменні (*нечлени*)

прикметники та займенникові (*членні*): нечленні прикметники — це чисті іменні основи, а членні — ті ж основи, але ускладнені вказівними займенниками (**н, к, а**).

В 11 ст. розрізнялися прикметники *якісні* та *відносні* (з підгрупою *присвійних*), генетично всі прикметники, скоріше всього, відносні. Староукраїнські якісні й відносні прикметники виступали у членній та нечленній формі, змінювалися за родами (чол., сер., жін.), відмінками (крім кличного), числами (однина, множина, двоїна), узгоджуючись із іменниками, до котрих вони відносилися.

Якісні прикметники поділялися:

а) первісні, безсуфіксні — прикметники із кореневим типом основи (корінь + тематичний голосний) *сухъ* (-о, -а), *слѣтъ* (-о, -а), *молодъ* (-о, -а), *новъ* (-о, -а), *лють* (-о, -а).

б) суфіксальні прикметники, їх було більше *высокъ* (-о, -а), *холодѣтъ* (-о, -а), *стѣлъ* (-о, -а), *сѣтъль* (-о, -а). Найпродуктивніші суфікси *-оць-* (*высоць*, *широць*), *-скѣ-* (*далекѣ*), *-ѣкъ-* (*кרותкъ*), *-ѣкъ-*, *-нѣ-* (*нѣль*), *-снѣ-* (*студенѣ*, *зеленѣ*), *-нѣ-* (*вѣрънѣ*), *-лѣ-* (*гнилѣ*, *кислѣ*), *-слѣ-* (*веселѣ*), *-влѣ-* (*сѣтъль*, *утѣль*), *-рѣ-* (*добръ*, *хытрѣ*, *мокрѣ*) цей швидко втрачає продуктивність, *-явѣ-* (*крывавѣ*, *лукавѣ*), *-нѣ-* (*лѣнѣвъ*, *лѣживѣ*), *-ливѣ-* (*мълчаливѣ*, *търпѣливѣ*), *-лавѣ-* (*обидливѣ*).

Відносні прикметники

-нѣ- (*желѣнѣ*), *-анѣ-* (*кожанѣ*), *-анѣ-* (*мѣдианѣ*), *-ѣскѣ-* (*дѣтскѣ*, *горскѣ*), *-ѣ-* (*орѣль*, *овѣчь*), *-ицѣ-* (*орлицѣ*, *овѣчьи*).

Присвійсні прикметники

-ѣ- (*отѣчь*, *кѣнажѣ*, *Володимирѣ*), *-нѣ-* (*сестринѣ*, *материнѣ*, *Ольжинѣ*), *-овѣ-* (*братовѣ*, *львовѣ*, *петровѣ*), *-ивѣ-* (*змиивѣ*).

В українській мові збереглося небагато прикметників із непохідними основами, як правило, це слова на означення кольорів і деякі інші, напр.: *бистрий*, *гордий*, *новий*, *сліпий*, *сухий*. Переважна ж більшість прикметників походить від іменників: *людський*, *успішний*, дієслів: *видатний*, *чутливий*, прислівників: *сьогоднішній*, *вчорашній*, числівників: *подвійний*, *двійчастий*, займенників: *присвійний*, *істичний*, прикметників: *воднястий*. В новоукраїнській мові, як і в староукраїнській, переважна більшість прикметників позначає якість як ознаку і за утворенням пов'язана з іменними та дієслівними основами.

У процесі формування й розвитку східнослов'янських мов далеко більше прикметників з'явилося, ніж зникало: історія східнослов'янських мов незаперечно свідчить про поступове зростання кількості слів для позначення найрізноманітніших якостей, властивостей, відношень предметів, явищ.

Усі прикметники, за винятком поодиноких позичень з інших слов'янських та неслов'янських мов, є похідними, утвореними, як правило, основі староукраїнських або спільнослов'янських коренів за допомогою властивих східнослов'янським мовам способів словотворення, особливо суфіксів.

Малопродуктивні вже для староукраїнської мови суфікси прикметників, напр., *-хъ* (*встѣхъ*), *-дѣ* (*твѣрдѣ*), *-мѣ* (*вѣдомѣ*), *-рѣ* (*мокрѣ*), *-твѣ* (*мѣртвѣ*) не збереглися в середньо- та новоукраїнській мові. Продуктивні ж суфікси прикметників використовуються й досі, часом із певними фонетичними змінами, напр: *кривавий, лінійний, братів, сестрин, веселий, світлий, зелений, дивний, верховний, зубатий, сердитий, соковитий, рукастий, барвистий, далекий, легкий, широкий, рамній, людський* і ін.

Як окрема частина мови, прикметник у сучасній українській мові має вже свої, тільки йому властиві, словотворчі засоби.

2. Історія форм іменних прикметників

Нечленні виступали, як правило, у ролі іменної частки складеного присудка і виступали після іменника, напр.: *бѣ бо матиєсь великъ* (ЛЛ), у ролі означення, ці прикметники вживалися і перед іменником, і після: *моцнство золото* (ЛГ). Відмінювалися нечленні прикметники чоловічого і середнього роду як іменники *-ѣ/јѣ* основ, жіночого роду — як іменники *-ѣ/ја* основ.

	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	новъ	ново	нова	нови	нова	новы
Р.		нова	новы		новѣ	
Д.		нову	новѣ		новомѣ	новамѣ
З.	новъ, а	ново	нову	новы	нова	новы
О.		новѣмъ	новою		новѣ	новами
М.		новѣ	новѣ		новѣхъ	новахъ

Н.-З.	нова	нова	новѣ
Р.-М.		нову	
Д.-О.	новома	новама	

У сучасній українській мові ці прикметники повністю втратили своє відмінювання: присвійні прикметники лише в називному відмінку мають коротку форму (*братів, діда*), а в непрямих відмінках — прийняли флексії членних прикметників *братового, дідового*; як замітки іменних прикметників нині в українській мові відомі так звані короткі — *ясен* (місяць), *повен, певен, вифт, рад, готов* тощо. Короткі форми мають й прикметники-церковнослов'янська *благословен, властен, свят, проклят, немощен*.

3. Історія форм займенникових прикметників

Членні прикметники оформилися у праслов'янській мові з потреби розмежувати флексії іменників та прикметників, оскільки нечленні прикметники відмінювалися як іменники, тому, щоб розвести прикметники й іменники, до іменнвих прикметників приєднуються вказівні займенники. Прикметники, ускладнені займенниками, прийнято називати займенниковими, або членними. В староукраїнський період такі прикметники вживалися лише як означення.

Прикметники сучасної української літературної мови — це колишні займенкові прикметники.

У староукраїнській мові членні прикметники відмінювалися як відповідні займенники:

Тверда група

чал.	ср.	жін.	множина		
Н. НОВИИ	НОВОК	НОВАА	Н. НОВИИ	НОВАА	НОВЫѢ
Р. НОВОГО		НОВОѢ(ЪГѢ)	Р. НОВЫИХЪ		
Д. НОВОМУ	НОВОИ (-ѢИ)		Д. НОВИМЪ		
З. НОВЫИ	НОВОК	НОВУЮ	З. НОВЫѢ	НОВАА	НОВЫѢ
О. НОВЫМЪ		НОВОЮ	О. НОВЫИМИ		
М. НОВОМЪ	НОВОИ (-ѢИ)		М. НОВЫИХЪ		

Н.-З. **НОВАА** **НОВѢИ** **НОВѢИ**

Р.-М. **НОВУЮ (-ОЮ)**

Д.-О. **НОВЫИМИ (-ЫМИ)**

Родовий відмінок однини жіночого роду повних прикметників староукраїнської мови характеризувався закінченням **-ыѢ (-оѢ, -ос)** (**бѣлыѢ, бѣлоѢ, синѣѢ**), причому флексія **-оѢ (-еѢ)** витіснила перший варіант при підтримці займенникових форм **тоѢ, такоѢ, сеѢ** і под. Ця флексія зберігається протягом усієї історії української мови (виступає в орфографічній формі **-оѢ, -ои, -ос**); нині поширена в абсолютній більшості говорів і є нормативною (**білої, синьої**).

У староукраїнській добі іменники та прикметники жіночого роду в орудному відмінку мали флексію **-ою (-єю)** (**доброю водою**). Прямим подовженням її є українське іменникове закінчення **-ою (-єю)** та прикметникове **-ою (-єю)**; вплив твердої групи, вирівнювання палатальної основи): **доброю : синьою**. В українській мові вона вживалася протягом усієї історії, і тепер характерною особливістю української літературної мови й більшості говорів є виключне вживання давньої флексії **-ою (-єю; -вою)**. У південно-західних говорах поширене поруч із нею закінчення **-ов (-ев, -'ов)**.

У місцевому відмінку однини чоловічого й середнього роду первісною була флексія **-ѣмь (-имь)**, яку згодом витіснило закінчення **-**

амь (-амь) у результаті впливу форм вказівних займенників.

Цю флексію успадкували всі східнослов'янські мови (пор. рос. *о великим*, укр. *на великім* тощо). Проте у староукраїнських пам'ятках 11–12 ст. засвідчуються окремі випадки перенесення в місцевій відмінюванні форм давального за аналогією до форм жіночого роду, де флексії давального й місцевого споконвіку збігалися.

У середньоукраїнських пам'ятках нові форми місцевого відмінка зустрічаються частіше: у *королевіствѣ Палскому* (Грамота 1395 р.). Нині обидві форми місцевого відмінка чол. та серед. р. (-ім та -аму) в українській мові нормативні.

Повні прикметники староукраїнської мови за родами відмінювалися й у називному (ч. р. -иц, ж. р. -ыѣ — ѣѣ; с. р. -ая, -яя) та знахідному (ч. і ж. р. -ыѣ — ѣѣ; с. р. — ая, -яя) відмінках множини.

Стягнення форм повних прикметників у називному-знахідному відмінку, зокрема форм середнього роду -оіе > -еіе > -в та -еіе > -е, притаманне більшості українських говорів (явище невідоме білоруській та російській мовам). Факти про стягнення -ос > -е засвідчуються з 15 ст.: *кращене имѣ* (Грамота 1412 р.), тобто стягнені форми прикметників середнього роду розвинулись у середньоукраїнський період.

Нестягнені форми середнього роду на -ос досі вживаються в закарпатських говірках української мови.

Пам'ятки 14–18 ст. засвідчують узагальнені закінчення називного-знахідного множини в різних фонетико-орфографічних варіантах, генетично пов'язаних з давніми -ыѣ, -ѣѣ — -иѣ, -ыѣ, -ѣи, -ыи, -иц, -ые, -ие, -іе, що вимовлялися -иї, -її тощо. Подібні нестягнені флексії називного-знахідного множини нині властиві народному й поетичному мовленню: *рожеві квіти, маленькі діти* та ін. Починаючи з 15 ст. фіксуються стягнені форми називного множини, які на письмі відбивалися в формах -и, -ы, -ѣ (*довги, добры, великѣ*). Очевидно, поширення прикметникових стягнених форм сприяли форми присвійних, вказівних та означальних з м'якими основами займенників, у яких задовна були односкладові флексії (пор. староукр. наз. чол. р. *вѣи*, жін. р. *вѣѣ*, серед. р. *вѣя*, знах. ч. і ж. р. *вѣѣѣ*, с. р. *вѣя*). Але коли стягнені флексії прикметників називного-знахідного множини (*білі, сині*) стали панівними в українській мові, досі не з'ясовано. Ймовірно, що це сталося асесь у другій половині 17–на початку 18 ст. Принаймні у 18 ст. вони досить часто задокументовуються вже в крайніх західних — закарпатських — говорах. Не досліджено, коли в говорах, зокрема південно-східних, флексію -і було перенесено й на форми множини присвійних прикметників (*батькові, материні діти*), у яких історично були короткі форми (пор. рос. *папины, мамыны дети*, діал. закарпат. *вѣт'и двѣ, мамыны дѣти*). Ці характерні для нинішньої української норми словоформи, мабуть, поширилися після стабілізації стягнених форм на -і повних прикметників.

4. Творення форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників. Фонетичні зміни в суфіксі вищого ступеня

Специфічно прикметниковими формами є вищий (контратив) та найвищий (суперлатив) ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння в староукраїнській мові творився за допомогою суф. *-и/-ѣи* (чол. рід) *-к/-ѣк* (серед. рід) та *-иши/-ѣиши* (жін. рід), в непрямих відмінках однини та множини *-иш-*, *-ѣи-*: *мьниш*, *добрѣиш* — *мьник*, *добрѣк* — *мьнѣиши*, *добрѣиши* (історично в суфіксі вищого ступеня входив *і*, тому перед ним відбувалося чергування приголосних, напр. *блиш-ѣкъ* : *ближѣиши*).

За допомогою суфікса *-иш-* (в середньому роді *-к*) творилися форми вищого ступеня від первісних, безсуфіксних прикметників: *сухъ* : *сушиш*, *сушо* : *суше*, *суха* : *сумѣиши*, від деяких прикметників із суфіксами *-ок-*, *-ѣк-*, *-ѣк-* (суфікс опускався): *высокъ* : *выиши*, *высоко* : *выше*, *высока* : *вышьиши*.

Більшість же прикметників утворювали вищий ступінь за допомогою суфікса *-ѣиш-*: *новѣиш*, *новѣк*, *новѣиши*. Задньоязикові перед *ѣ* мінялися на шишлячі, а *ятъ* — на *а*: *мьногъ* : *мьножѣиш*, *мьного* : *мьножѣиш*, *мьнога* : *мьножѣиши*. Від цілого ряду прикметників, зокрема й з суфіксами *-ок-*, *-ѣк-*, вищий ступінь творився за допомогою суфіксів *-иш-*/*-ѣиш-*: *высокъ* : *выишиш*/*высочѣиши*.

Прикметники вищого ступеня порівняння староукраїнської мови мали членну й нечленну форми. В українській мові нечленні форми втратилися, вже в найдавніших пам'ятках короткі прикметники вищого ступеня з суфіксом виступають тільки в прислівниковому значенні, наприклад: *боле же чтите гостъ* (Повчання Мономаха), *луче жь бы потяту быти* (СП). Сучасні форми вищого ступеня — це колишні членні форми.

У середньоукраїнській мові форми вищого ступеня порівняння творилися суфіксами *-иш-* та *-ѣиш-*, що були варіантними, хоча ширше вживався другий суфікс. За допомогою першого суфікса творилися форми від простих та ускладнених суфіксами осков: *старѣиши* (1368), *чистѣиши*. Перед суфіксом відбувалося чергування *с* : *ш*, *з* : *ж*, *г* : *ж*, що й відображене літературною мовою, напр.: *малод-ш-ий*, *корот-ш-ий*, але *ниж-ч-ий*, *дорожж-ч-ий*, *виш-ч-ий*, *краш-ч-ий* (кращий). *Крас+ѣиш-и* > *кращѣиши* > *кращиши* > *кращий*.

Суфікс *-ѣиш-* набув активності й широко виступає в пам'ятках. Нормативним є тепер літературний формант *-иш-* (*-ий*, *-а*, *-е*), який виник, скоріше всього, внаслідок повної редукції (випадіння) *й*, хоч не виключено, що й спочатку асимілювався повністю до *ш*, тобто *-ишш-* (такі форми є в діалектах), а потім група *ишш* спростилася у *ш*. Форми без *-й-* засвідчуються вже в 14–15 ст.: *абы короа быа безпечнѣиши* (Грамота 1388). Проте й варіант з *-й-* продовжував довгий час (у говірках і нині) вживатися в українській мові, пор. в *Енеїді* І.Котляревського

читаємо: *завзятіший од всіх бурлак*.

Форми порівняння зберегли відмінювання, але в них вирівнялася парадигма за непрямыми відмінками й формою жіночого роду, тому функціонували суф. *-ьш-ий, -а(я), -е(є), -ьшій, -а(я), -е(є)*, тобто укр. *-(в)ший, -ійший (менший, більший)*.

найвищий ступінь

Найвищий ступінь порівняння твориться від вищого шляхом додавання префікса *най-*: *найбільший, найкращий*. Цей спосіб виник ще в праслов'янській мові.

У середньоукраїнській мові, крім префікса *най-*, зустрічається й форма *на-*: *навышній* (1616), *навышній* літери (1627), сьогодні цей префікс відомий окремим поліським говіркам.

Унаслідок зближення префіксів *най-* та *над-* виникли в правобережнополіських говірках форми *надкращи, надмолодши*.

В українській мові форми найвищого ступеня можуть підсилюватися частками *як-, що-*: *як/щонайбільший*. У живій мові й досі зустрічається частка *про-*: *проганій, прохороша*. Пам'ятки фіксують такі утворення від 17 ст.: *пренайдорожшеї крвви* (1632).

У закарпатських говірках найвищий ступінь твориться за допомогою частки *май-* (румунського походження *mai* < лат. *magis*): *майвеликий* "найбільший", а в гуцульському говорі — форми вищого ступеня: *май ліпший* (найвищий ступінь за допомогою частки *най-*).

В літературній мові значення найвищого ступеня передається ще й аналітичними конструкціями зі словами *найбільш, найменш, найбільш кращий*. Для степових говірок характерною ознакою тут є слово *самий*: *самий кращий*.

При ступенюванні прикметників характерним є явище суплетивізму: *хороший: кращий (луччий, ліпший)*.

Ч И С Л І В Н И К

загальна характеристика числівників

За походженням числівники належать до давньої групи слів; у їх складі нема новотворів. Крім назв для дуже великих чисел, усі числівники сучасної української мови були відомі у середньоукраїнській, і в староукраїнській періоди. Послання невеликої кількості простих, складних та складних числівників виражає безліч найрізноманітніших кількісних понять. Окрім того, кількість може виражатися в українській мові також словами з не числівниковими коренями (*не*)багато, (*чи/не*)мало, (*де*)кілька, трохи (*трішки*), безліч, достатньо, сила, сила-силенна тощо. Старі числові назви *коп' 60 снолів* (предметів); *50 копійок*, *горстка* '4-5 жмені',

жменя 'трохи, небагато', *пасмо* '30 штук ниток', *чиснища* 'три нитки або 1/10 пасма' до літературної мови не потрапили. Давні форми *чить* (1/4) — новіше значення *чит* (*цит*) 'парне' чи *лишка* 'непарне' (рос. *орел* : *решка*) — *півтретя* '2,5'; *пів'ята* '4,5'; *півтретя* кіп '150'; *пів'ята* '450' виступають подекуди в говірках.

Числівники не однорідні своєю граматичною будовою, не лише окремі розряди цих слів, а й навіть окремі числівники відзначаються своєрідними граматичними особливостями, пояснити які зможемо, звернувшись до історичного словотвору числівників.

словотвір числівників

Числівники першого десятка мають неоднорідну будову: слова *один-чотири* (а також *оба*) історично — прикметникові числівники з індоєвропейськими коренями, а далі іменники *п'ять-десять* — праслов'янські новотвори. Найхарактернішими способами творення числівників були суфіксація та словоскладання; новими утвореннями ця частина мови нині не поповнюється.

У староукраїнській мові прості кількісні числівники виражалися словами *одинь*, *одино* (*одьно*), *одина* (*одьна*); *два* (ч.р.), *дваѣ* (с. та ж.р.); *триѣ*/*триѣ* (ч.р.), *три* (с. та ж.р.); *четыре* (ч.р.), *четыри* (с. та ж.р.); *пять*, *шесть*, *семь* (*себь*), *осемь*, *десять*, *десять*, *сто*, *тысяча* (для всіх родів). На основі цих числових назв сформувалася система простих кількісних числівників сучасної української мови.

Староукраїнський числівник *одинь*, *одьно*, *одьна* відображає закономірну для східних слов'ян зміну початкової сполуки (<псл. *jedъ/*jedьъ), пор. стсл. *ѣдинъ*, блг. *един*, срб. *един*, чеське й польське *jedem*. Числівникові форми з початковою групою *je-* у старо- та середньоукраїнських текстах уживаються здебільшого як церковнослов'янськими *едину*, *единому* (ПВЛ), *единого* (Грамота 1421 р.), *едино* (Бер.Лекс.) тощо. Вже найдавніші наші пам'ятки засвідчують форму *одинь*; у складі цього числівника розрізняємо дві структурно-семантичні частини: *од-* (<*jed-) і *-ин/ьн-*. Морфема *од-* з походження є займенниковим коренем *ed- (пор. рос. *од-ва*); друга частина *-ин/ьн-* збережена в укр. *ін-ший*, рос. *ин-ой* (стсл. *ин-о-рогъ* 'одноріг' тощо); ще пор. розмовний прислівник *іначе/інак*.

Найімовірніше, давнє утворення *одьтъ* витіснило пізніше *одинь*. Числівник *один* як слов'янський новотвір звукових відповідників у неслов'янських індоєвропейських мовах не має. Українські діалектні південно-західні форми *оден/оден* (<*одьна*) постали внаслідок вокалізації сильного ера, а початкове *ѣ-* зумовлене впливом словацької та польської мов. Сучасні нормативні українські слова *одиний*, *однати*, *одність* — церковнослов'янського походження.

Продовженням старих *два/двоѣ* (< псл. **dva/*dvi*) є сучасні форми *два/дві*; до цих слів семантично й формально в праслов'янській мові примикали слова **oba/*obě, *trъje, *tri* та **četyre, *četyri (*čtyre, *čtyri)*.

Од старих родових форм числівника *trъje/trик* (ч.р.), *три* (ж.р.) літературна мова зберегла форму *три*. (У народній культурі число 3 має магичне значення, з яким уживається у фольклорних і народно-лікарських текстах. Очевидно, більшу магичну силу має й подвоєне три, тобто 9.)

Зі старих *четыре* (ч.р.), *четыри* (ж. та с.р.) українська й білоруська мови зберегли форми ж.-с. роду (*чотири, чатыры*), російська мова — чоловічого (*четыре*).

Іменниковий характер, як уже зазначено, мають слова *п'ять-десять* (а також числівники *сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* і деякі інші) та іменники з формантом *-ina*.

Форми **petь—*desetь* з'явилися в праслов'янській мові того періоду, коли особливу продуктивність мали іменники **-i* основ, пізніше послабленою інтенсивним розвитком основ на **-o-*. Для псл. **desetь* можливе індоевропейське походження (первісно на праслов'янському ґрунті це була основа на приголосний).

Носовий голосний у слові *пять* занепав ще в дописемний період (друга пол. 10 ст.), сучасна нормативна форма *п'ять* (у північних говірках під наголосом *п'ять*, але ненаголошене *пяти, пет'ма*).

Зміна етимологічного голосного в новозакритому складі числівника *шесть* (< псл. **šestь*) спричинила появу форми *шість* (пор. рос. *шесть*).

Староукраїнське *семь/седмь* (< псл. **sedmь*) унаслідок спрощення давньої групи *dm* в *m* і твердіння в укр. і біл. мовах кінцевого *m* після занепаду слабкого ера закономірно перетворилося на *сім* (пор. рос. *семь*).

Праслов'янська форма числівника **osmь* у східнослов'янських мовах ускладнилася приставним приголосним *v* та вставним голосним *e* (рос. *восемь, бар. восем*); в укр. мові другий *i* в числівнику *вісім* виник унаслідок впливу числівника *сім*.

Староукраїнське *дев'ять* (< псл. **devetь*) закономірно збережене у новій українській мові як літературне *дев'ять* (північноукр. *деветь*). Попирений у фольклорних текстах архаїчний числівник *тридев'ять* виник як поєднання двох магичних чисел 3 і 9 (*тридев'ять* 'двадцять сім'). Відомі українській мові також утворення *трип'ять* 'п'ятнадцять', *тридесять* 'тридцять'.

Сучасна форма числівника *десять* (для північних говірок *десеть*) — продовження староукраїнського *дссать* (< псл. **desetь*), рос. *десять*, бар. *дзесяць*.

Стару назву числівника 40 — *чстыре дссате, чстыри дссати, чстыре дссать* (пор. стсл. *четыре десате, чстыри дссати*) — поступово витіснив з ужитку слово *сорок* (біл. *сорок*), засвідчене вже *Руською правдою* (1282 р.). Як твердять дослідники, первісно слово мало значення 'мішок, у який вкладали чотири десятки шкірок соболів або частіше білок чи куніць

(набір на пубу)'. Такими мітками з шкіркама—сорокама розраховувалися при торгових операціях. У числовому значенні слово *сорок* зафіксоване купчою грамотою 1359 р.: *а купиль пашь петрашъ за сорокъ ериевъ*. Нині у південно—західних говірках української мови продовжують уживатися форми *чотирдесят, штирдесті, штирадцет : штирацет*.

Староукраїнське *сто* (< псл. **stō*) після занепаду слабкого з функціонує в українській мові як форма *сто*.

У новій українській мові числівник *сто* входить складовою морфемою до прислівників—лексикалізованих сполук *достобіса, достолиха* 'дуже багато', де виступає елементом підсилення семантики 'багато' первісних форм *до біса, до лиха*, пор. ще дієслівні форми *очортіти* 'набриднути' : *осточортити* 'до краю обриднути'; *обісати* 'набриднути' : *остобісати* 'до краю обриднути'; *огидіти* : *остогидіти* 'до краю обриднути'.

Старе числівникове слово *тисяча* (< псл. **tysetŕa / *tysetŕi*) не має спільного індоєвропейського кореня. Частина дослідників твердить, що слово *тисяча* — давня позика з германських мов, а інші вчені, навпаки, вказують на слов'янські мови як можливе джерело германських слів.

Слова для називання дальших чисел у старій і середній періоді використовували рідко: *несъ тѣмъ* або *тѣма* '10 000'; *лѣгонъ* '100.000'; *леодръ* '1.000.000'; *воронъ* '10.000.000'; *калода* 'сто мільйонів'. Від 17 ст. виступає слово *мільйон*, а від 18 ст. — *мільярд*, обидві назви від лат. кореня *mille* з давнім значенням 'великої тисячі'.

словотвір складних та складених кількісних числівників

Групу складених кількісних числівників у сучасній українській мові становлять назви чисел другого десятка (11–19), назви десятків (20–90), назви сотень (200–900). У староукраїнській мові числівники ці були не складні, а складені.

Назви чисел другого десятка творилися додаванням до назв одиниць (1–9) за допомогою прийменника *на* форми М.в. одн. числівника *десять*: *одинъ (одню/одна) на десѣте* '11' (тобто 'один понад десятком'), *два/двъѣ на десѣте* '12' і т.д. Перша частина словосполучення узгоджувалася з відповідними формами іменників (*одинъ на десѣте оученикъ, два на десѣте оученика*) або керувала ними (*пѣть, шестъ, семь, осемъ, девѣтъ на десѣте оученикъ*, тобто форма Р.в. мн.).

Уже в староукраїнській мові ці числівники внаслідок стягнення перетворюються на складні, зазнаючи при цьому значних граматичних і фонетичних змін. Зокрема, форма М.в. одн. *десѣте* замінюється формою Зн.в. одн. *десѣтъ*: *одинъ на десѣтъ, два на десѣтъ* тощо, хоча досить часто зустрічаються й старі форми: *одинъ на десѣте, два на десѣте ...*, форма *десять* у цьому словосполученні, втративши наголос, асимілятивно змінюється *десѣтъ > десѣтъ > десѣтъ >—дцѣтъ*. У новій українській мові для числівників—назв другого десятка виділяємо суфікс *—надцѣтъ*, пор. як

ракував малий Мирон: *Пять, сім, парканадцять* (І.Франко); сучасне розмовне *кільканадцять* та форму *стонадцять* 'більше ста'.

Назви десятків первісно утворювалися способом множення: складалася вони з назв одиниць, що показують кількість десятків, і слова *десять* у Н. дв. або мн. чи у формі Р.мн. Числівники *два, три, чотири/чотири* в такому словосполученні узгоджувалися з числівником *десять*, а числівники *пять/десять* керували ним: *два десяти* (Н.дв.), *три десяти* (Н.мн.), *чотири/чотири десяти* (Н.мн.), *пять десяти, шість десяти, семь десяти, осмь десяти, девять десяти* (Р.мн.).

Ці складені числівники також перетворюються на складні. Числівники *два десяти, три десяти* змінювали свою другу частину на *-дцять* так само, як і числівники *одинадцять-дев'ятинадцять*. Для літературних форм *двадцять, тридцять* виділяємо словотворчий формант *-дцять*.

Сучасні українські *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* є з певними фонетичними змінами (поява *й* після губних перед колишнім носовим *е*, зміна *е* та *о* в *і*, ствердіння приголосних перед *е*, ствердіння *т* перел стверділим *д*, асиміляція *т, д* з виникненням у вимові довгого *д*) прямим продовженням відповідних утворень староукраїнської мови. Пор. ще архаїчне *кількадесять* 'кілька десятків'.

Своєрідним східнослов'янським утворенням серед назв десятків є числівник *дев'яносто* (стсл. *девятъ десѣтъ*). Форму *девять десяти* засвідчує *Остромирове євангеліє* 1056–1057 рр., далі вона виступає в тїстях української мови аж до 18 ст., а нині збережена в наддністрянських говірках української мови *девять десет*.

Форма *дев'яносто* (< псл. діал. **devenostŭ* 'дев'ять десятків'), до складу якої входять назви *дев'ять* і *сто*, виникла, можливо, внаслідок контамінації, але шлях цієї контамінації точно не встановлено. О.Потебня вважав *дев'яносто* залишком давньої системи лічби шляхом віднімання одиниць від дальшого десятка *девяно-сто* '9 (десятків) від ста'; а Л.Булаховський уважав, що числівник *дев'яносто* утворився зі сполучення 'дев'ять до ста'. Числівник *дев'яносто* засвідчено в *Іпатієвському літописі* (*дев'яносто*), а в українських грамотах 14 ст. фіксується лише форма *дев'яносто*.

Назви сотень утворювалися так само, як і назви десятків: назви одиниць, що показували кількість сотень, поєднувалися зі словом *сьто* або в Н.дв. чи мн.: *дваѣ сѣтъѣ, три сѣта, чотири сѣта*, або в Р.мн. *пять сѣтъ, шість сѣтъ, семь сѣтъ, осмь сѣтъ, девять сѣтъ*.

Перетворення складеного числівника *дваѣ сѣтъѣ* на складний (занепад ерів і зміна *ѣ* в *і*) спричиняє появу сучасної форми *двісті* (діалектне *двіста* < *дваѣ сѣта*).

У Н.в. мн. числівник *сьто* в староукраїнській мові мав форму *сѣта*, а в Р. мн. *сѣтъ*, звідси староукраїнські сполучення *три сѣта, чотири сѣта, пять-десять сѣтъ*, з яких закономірно утворилися сучасні нормативні *триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*.

історія форм простих числівників

Відмінювання числівників ніколи не складало єдиної системи: одні числівники відмінювалися і відмінюються за зразками займенників, інші — за зразками іменників. Складність історичного процесу формування й розвитку числівників відображена й на формах словозміни, і на синтаксичних зв'язках числівників, і на стрункості типів відмінювання числівників. Тому навіть у межах простих кількісних числівників єдиної, послідовно витриманої системи відмінювання немає.

За особливостями відмінкових флексій тут можна виділити кілька основних підгруп: 1) *один, одно/одне, одна*; 2) *два / дві (обидва/обидві)*; 3) *три, чотири*; 4) *п'ять—дев'ять*; 5) *десять*; 6) *сто, сорок, дев'яносто*; 7) *тисяча, мільйон, мільярд*.

1. Числівник *один, одно/одне, одна* в староукраїнській мові відмінювався як вказівний займенник *тв, то, та*, цей тип відмінювання зберігається і в сучасній укр.м.; числівник, як і вказівні займенники, узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку; значення множини виступає лише при поєднанні з множинними іменниками: *одні сани (ворота, двері)*, у сполученні з іншими іменниками форма множини числівника *один* набуває відтінку неозначеності й сприймається як займенник: *приходили одні люди 'якісь люди'*.

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	<i>одинь (однь)</i>	<i>одьно</i>	<i>одьна</i>
Р.	<i>одь (н) ного</i>		<i>одьноѣ</i>
Д.	<i>одь (н) нощ</i>		<i>одьнои</i>
З.	<i>одьнь</i>	<i>одьно</i>	<i>одьну</i>
О.	<i>одь (н) нѣмь</i>		<i>одьною</i>
М.	<i>одь (н) номь</i>		<i>одьнои</i>

2. За зразком займенника *тв, то, та* відмінювалися в староукраїнській мові і *два/двѣ* та *оба/обѣ*, причому за своєю семантикою числівник мав лише форми двоїни:

	ч.р.	с., ж.р.
Н.—З.	<i>дѣва оба</i>	<i>дѣвѣ обѣ</i>
Р.—М.		<i>дѣвою обою</i>
Д.—О.		<i>дѣвѣма обѣма</i>

Зі старої форми *два* органічно утворилася в українській мові форма Н.—Зн. ч.р. *два*. Форма *дві (<дѣвѣ)*, первісно спільна для ж та с. родів, нілі зберігає лише значення жіночого роду.

Близькість відмінювання чоловічого й середнього роду в іменниках спричинилася до вживання форми ч.р. *два (<дѣва)* і для середнього роду. Поодинокі факти такої заміни фіксуються вже староукраїнськими пам'ятками: *два солнце памѣткиста* (СПП). Вживання форми чоловічого роду *два* у функції середнього роду для середньоукраїнського періоду засвідчується так само лише поодинокими випадками: *два дворица*

(Грамота 1391 р.). Нормою тут для середнього роду є форма *дѣѣ* (дві): *дѣѣ сѣлѣ* (Грамота 1454 р.), *дѣѣ відрѣѣ* (Грамота 1458 р.); виступають такі форми і в пам'ятках кінця 17—початку 18 ст. Сучасні діалектні конструкції *дві відрі*, *дві слові* — давні форми двоїни.

Числівник *двісті* (< *дѣѣ сѣтѣ*) в першій частині зберігає архаїчну форму, а в другій — новотвір пізнього часу. Безпосередніми залицьками двоїни є форми *обидва/обидві* і особливо діалектна *обідеві*. Старі форми *оба/обі* збережені в новій українській мові у складі прислівників *обабіч*, *обатали*, *обіруч* 'обома руками'.

Українські форми Р.—М. *двах*, *обох* мають у своєму складі займенникову основу *дво-*, *обо-* і флексію *-х*, запозичену з М.в. числівників *три* (*трьхъ*), *чотири* (*чотырхъ*) та займенникової відміни (*тѣхъ*, *сѣхъ*, *ихъ*). Такі форми відомі вже пам'яткам 15—17 ст.

Унаслідок прислання до старої займенникової основи *дво-*, *обо-* флексії Л.в. мн. *-м* (пор. староукраїнські *трьмь*, *чотырмь*, *тѣмь*, *имь*) і використання флексії Л.—О. ав. (пор. *дѣѣма*, *обѣма*, *тѣма*, *има*) утворюються в 15—16 ст. форми Д.в. *двѣм*, *обѣм* і О.в. *двоѣма*, *обоѣма*. У пам'ятках середньої доби нерідко виступають ще старі форми Л.—О. ав., але фіксуються вже й нові утворення: *имѣють служити .. двоѣма стрѣльцѣма* (1445 р.), у 17 ст. форми *двѣм*, *двоѣма* вже переважають.

Заміна деяких старих флексій числівників *дѣѣ/дѣѣѣ*, *оба/обѣ* новими для них флексіями пов'язана з занепадом граматичної категорії двоїни, внаслідок чого ці числівники прийняли закінчення множини (*двоѣх*, *обоѣх*, *двѣм*, *обѣм*). У формі множини набули коло цих числівників іменники: *двоѣх* (*обоѣх*) *друзіѣ*, *двоѣм* (*обѣм*) *друзіѣм*. Руйнування в числівниках *дво(ѣ)*, *оба(ѣ)* категорії двоїни яскраво відображене середньоукраїнськими пам'ятками.

3. З числовими назвами *два/дві*, *обидва/обидві* багато спільного щодо граматичних форм і синтаксичних зв'язків мають числівники *три*, *чотири*, тому форми цих числівників почали рано зближуватися.

У староукраїнській мові числівник *трьхъ/триѣ*, *три* відмінювався за зразком множини іменників основи типу *кость*, а числівник *чотырѣ/чотыри* за зразком множини іменників основ на приголосний типу *овнь*:

	ч.р.	с.ж.р.	ч.р.	с.ж.р.
Н.	трьхъ	три	четыре	четыри
Р.		трьн		четырь(ь)
Д.		трьмъ		четырьмъ
З.		три		четыри
О.		трьми		четырьми
М.		трьхъ		четырьхъ

Граматична категорія роду для форми Н.в. числівників *три*, *чотири* втрапилася. Уже в староукраїнських пам'ятках світського змісту родові форми цих числівників трапляються дуже рідко, як і форми Р.в. *трьн*, *четырь* (*четырь*). Сучасні форми *три*, *чотири* з походження — форми Н.в.

ж і с. р., що збігалися зі спільними для всіх родів формами Зн.в.: *три дни* (Грамота 1435 р.), *три гривни* (Грамота 1435 р.).

Зрідка фіксується змішування колишніх форм чоловічого й жіночого та середнього родів: *драбин четири* и *жалоби чотири* (1366 р.).

З часом частіше і ще далі пиріше вживаються форми з флексією *-х* (<*-хъ*), що виникли внаслідок впливу близьких форм М.в. *трьхъ*, *чотирьхъ*, підтримуваною формою *двох* та займенниковими формами *тѣхъ*, *сихъ*. У пам'ятках 17–18 ст. уже виключно *трох*, *чотирох*. Під впливом *двома* з'являються форми О.в. *трьома*, *чотирма*, південно-західним говірках відомі й відозмінені старі форми *трьома*, *трима*, *штирма*, *штирама*, *штирмама*, *чотирьома* і навіть *двома*.

Очевидно, під впливом *двох*, *двома* і у формах *трьох*, *чотирьох*, *трьом*, *чотирьом* (*чотыром* 1560 р.), *трьома* відбулася зміна *e* на *o*.

4. Числівники *п'ять*–*дев'ять* позначали конкретну сукупність предметів, тому граматично були іменниками, відмінювалися лише в однині за типом іменників жіночого роду з основою на *-ї*.

Н. ПАТЬ	ШЕШТЬ	СЕМЬ	ОСМЬ	ДЕВАТЬ
Р. ПАТИ	ШЕСТИ	СЕМИ	ОСМИ	ДЕВАТИ
Д. ПАТИ	ШЕСТИ	СЕМИ	ОСМИ	ДЕВАТИ
З. ПАТЬ	ШЕСТИ	СЕМИ	ОСМИ	ДЕВАТИ
О. ПАТЬЮ	ШЕШТЬЮ	СЕМЬЮ	ОСМЬЮ	ДЕВАТЬЮ
М. ПАТИ	ШЕСТИ	СЕМИ	ОСМИ	ДЕВАТИ

У Н.–Зн.в. з певними фонетичними змінами зберігається стара форма, властива і середньоукраїнським пам'яткам: *пять*, *шесть*, *сем*, *девять* (1560 р.), *шість гривень* (Грамота 1386–1418 рр.), *осмь коп грошей* (1347 р.).

У Р., Д. і М. відмінках виступають рефлексії старих форм, засвідчених і середньоукраїнськими текстами, наприклад, *но осма грошей* (Грамота 1566 р.), *но шесту грошей дати повинни* (1578 р.).

За аналогією до числівникових форм Р.–М. *двох*, *трьох*, *чотирьох* і Д. *двома*, *трьома*, *чотирьома* з'являються в 16–17 ст. форми *п'ятьох*–*дев'ятьох*, *п'ятьом*–*дев'ятьом*.

Форми Р. *п'ятьох*–*дев'ятьох* вже в мові нового періоду можуть виступати й у функції Зн.в., якщо ці числівники сполучаються з іменниками–назвами істот: *п'ятьох дівчат*, *вісьмох хлопців*.

5. Числівник *десять* у староукраїнській мові відмінювався в однині, множині та двоїні як іменник ч.р. з основою на приголосний:

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. ДЕСАТЬ	ДЕСАТЕ, И	ДЕСАТИ, Ъ
Р. ДЕСАТИ, Е	ДЕСАТЬ, ИИ	ДЕСАТОУ, НЮ
Д. ДЕСАТИ	ДЕСАТЬМЪ	ДЕСАТЬМА
З. ДЕСАТЬ	ДЕСАТИ	ДЕСАТИ, Ъ
О. ДЕСАТЬЮ, НЮ	ДЕСАТЬМИ, ЪМИ	ДЕСАТЬМА
М. ДЕСАТИ, Е	ДЕСАТЬХЪ	ДЕСАТОУ, НЮ

Паралельні флексії пояснюються тим, що у праслов'янській мові числівник *десять* належав до основ на приголосний, а в староукраїнській

мові вже мав і флексії основ на *-i*. З давніших форм числівника *десять*, зв'язаних з колишніми основами на приголосний, можна вказати на Р.мн. у назвах десятків *п'ятдесят—вісімдесят*.

Як і інші числові назви, числівник *десять* у середньоукраїнській мові звільняється від деяких властивих йому в минулому і спільних з іменниками граматичних категорій. Тому в пам'ятках мови після 14 ст. він виступає в самостійному вжитку майже виключно у формі однини: *десять гривень* (Грамота 1386—1418 рр.), *по десяти грошей* (1495 р.).

Під впливом числівників *два, три, чотири* поряд зі старою відмінною з'являються в 16—17 ст. форми *десятьох* (р., м.), *десятьма* (д.), інакше кажучи, числівник *десять* об'єднується з числівниками *п'ять—дев'ять* в один структурно—морфологічний тип. Об'єднання різних у минулому типів відмінювання числівників *п'ять—дев'ять* і *десять* спричинилося до взаємовпливу їх форм. Яскраво це виявляється не тільки у формах Р. та М. відмішків, але й у формах О.в.

Середньоукраїнські пам'ятки ще зберігають старі форми О.в. (*шістью* Грамота 1399 р., *мужи десяти чинов* 16 ст.), але під впливом досить поширеної в пам'ятках 16—17 ст. форми Д.—С. ав. *десятьма*, підтримуваної наявністю форми *двама*, а пізніше і *трьома, чотирма* від 16—17 ст. починають вживатися і форми *п'ятьма, шістьма, дев'ятьма* (а під впливом, головним чином, *двама, трьома* — і паралельні *п'ятьма, шістьма, сімома, вісьмама, дев'ятьма, десятима*).

6. Числівник *сто* в староукраїнській мові відмінювався як іменник середнього роду *-o* основ (в однині, множини й двоїні):

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
Н. сѣто	Н. сѣта	Н.—З. сѣтѣ
Р. сѣта	Р. сѣтъ	Р.—М. сѣтоу
Д. сѣтоу	Д. сѣтомъ	Д.—О. сѣтома
З. сѣто	З. сѣта	
О. сѣтъмь	О. сѣтъ	
М. сѣтѣ	М. сѣтѣхъ	

У пам'ятках середньоукраїнської доби такі форми в самостійному вжитку зустрічаються рідко, наприклад: *с килкама стѣ червоных* (поч. 17 ст.); витриманої системи відмінювання тут нема, пор.: *в сто овецъ* (1411 р.), *до стѣ котъ грошей* (1565 р.), *в третем стѣ лѣтъ* (17 ст.). У Т.Шевченка знаходимо форму орудного відмішка двоїни у функції множини: *То город із стома церквами*.

У новій українській мові числівник *сто* (як і *сорок* та *дев'яносто*) не відмінюється, маючи в Р., Д., О. і М. відмішків закінчення *-а* (*ста, сорока, дев'яноста*).

7. Числова назва *тисяча* відмінювалась і відмінюється як іменники з основами на *-ja-*. У середньоукраїнських пам'ятках та в південно—західних говорах (або як діалектизми в художній літературі) поряд із *тисяча* трапляється зрікла форма чоловічого роду *тысячъ*. І *тысячъ* *малотів о камінь загло* (І.Франко).

1. Загальна характеристика староукраїнського дієслова

У староукраїнській мові до дієслівної системи належали власне дієслова, тобто слова, що в своїх формах виражали дію або стан предмета й відмінювалися за особами, а також слова, що мали іменні, а не особові форми (*інфінітив, сулін, дієприкметники*), які поєднані з особовими формами дієслів своїм походженням і значенням. З погляду сучасної мови до системи дієслова також належать дієприслівники й безособові форми на *-но, -то*, що виникли вже з розвитком східнослов'янських мов. Саме тому при вивченні дієслівної системи в її історичному розвитку розглядаються не тільки особові дієслівні форми, а й відмінкові (дієприкметники, дієприслівники, безособові форми на *-но, -то, інфінів* і *сулін*).

Для староукраїнської мови характерними були:

- особові форми *дійсного, умовного і наказового способів*;
- неособові — *інфінітив, сулін, дієприкметник*.

За структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділялися на прості й складні:

- до простих належали деякі особові форми дійсного (*теперішній час, аорист, імперфект, а також форми майбутнього часу доконаного виду*) і наказового способів;

- до складних належали інші особові форми дійсного способу (*перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду*) і особові форми умовного способу.

Староукраїнське дієслово характеризувалося граматичними категоріями *часу, особи, числа, способу, виду, стану* і для деяких дієслівних форм — *роду*. В цілому можемо говорити про повну відповідність до граматичних категорій сучасного українського дієслова.

Категорія часу передавала співвідносність дії і стану з моментом мовлення, виражалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часу.

Відношення дії до особи виражалось у формах першої, другої і третьої особи однини, множини й двоїни.

Форми **дійсного, умовного і наказового способів** виражали й виражають нині відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності.

Значення **завершності чи незавершності дії** в праслов'янській мові (частково й у староукраїнській) виражалось чергуванням кореневих голосних дієслів і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим пов'язана і система часових дієслівних форм староукраїнської мови. Оскільки в староукраїнській мові дієслівні префікси, які раніше вказували лише напрям дії, почали набирати абстрактного значення для вираження дії,

обмеженої в часі, то накреслилося розрізнення видів дії — *доконаного* і *недоконаного*.

Порівняно слабо була виражена в староукраїнській мові *категорія дієслівного стану*, нечітко виявлялася *перехідність* чи *неперехідність* дієслів, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса *са* (з походження енкалітична форма знахідного відмінка зворотного займенника) або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова *бути* (> *бути*).

За *категорією роду* розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на *-ль* (*-а*, *-о*) і допоміжним дієсловом *бути* у формах теперішнього (*перфект*) чи минулого (*плюсквамперфект*) часу.

2. Типи дієслівних основ та їх роль у формотворенні

Для слов'янських дієслів прийнято розрізняти дві основи — основу *теперішнього часу* (виступає у формах теперішнього часу і наказового способу) та основу *інфінітива* (виступає у формах інфінітива, минулого часу й суфіза).

Від основ теперішнього часу творилися староукраїнські:

– особові форми *теперішнього часу*, *наказового способу*;

– відмінкові форми *активних дієприкметників теперішнього часу* та *пасивних дієприкметників теперішнього часу*.

Основи інфінітива виступали для творення:

– особових форм *аориста й імперфекта*,

– форм *активних відмінюваних дієприкметників минулого часу*, *активних невідмінюваних дієприкметників минулого часу*, *пасивних дієприкметників минулого часу* та для творення *суфіза й інфінітива*.

Основи теперішнього часу й основи інфінітива могли збігатися і не збігатися, наприклад: *зна-ють* та *зна-ти*, необхідно знати їх обидві: за основами теперішнього часу дієслова поділяють на 5 класів, за основами інфінітива — на 6 класів.

3. Тематичні й атематичні дієслова. Класи дієслів

У частині дієслівних форм теперішнього часу особові закінчення приєднувалися до дієслівного кореня за допомогою тематичних голосних *е/о* (*не/но*, *їс/їо*) та *и*, напр.: *знати* : *знавши*, *любити* : *любши*, такі дієслова називаються *тематичними*. Дієслова, в основі теперішнього часу яких тематичних голосних нема, називаються *нетематичними*, або атематичними; у них особові закінчення приєднуються безпосередньо до коренів, таких слів було п'ять *бути*, *дати*, *їсти*, *вїсти*, *имїти*.

КЛАСИ ДІЄСЛІВ самостійне опрацювання за підручником Іванов 1990: 314–315.

4. Історія дієслівних форм теперішнього часу (тематичні, атематичні дієслова)

У староукраїнській мові дієслова в теперішньому часі змінювалися так:
писа-ти

одн.	мн.	дв.
1 пишо(-оу)	1 пишемъ	1 пишевѣ
2 пишепи	2 пишете	2 пишета
3 пишеть	3 пишуть	3 пишета

Флексія 3 ос. одн. й мн. дієслів теп. часу *-ть* успадкована з праслов'янської мови, засвідчується пам'ятками з різних територій Київської Русі, успадкована українського *-ть* мовою. З 14 ст. засвідчується закінчення *-ль* півд.-зах. укр. говорів, у яких функціонує й нині (але в атематичних дієсловах тут звичайно *-ть*: *їсть, дасть* і т. д.).

У формах 1 ос. мн. теп. ч. було закінчення *-мь* (варіант *-мо*). У західному ареалі староукраїнської мови засвідчується й флексія *-ме*. Усі три варіанти могли бути вже у праслов'янських діалектах. Флексія *-мо* поруч із *-м* нині функціонують у більшості українських говорів, причому *-мо* є нормативним. Закінчення *-ме* вживається в карпатських говірках. Поодинокі форми на *-мо* в київських текстах виступають у 11–12 ст. (*льємо* Ізб 1073), середньоукраїнські тексти, починаючи з 14 ст., фіксують цю флексію (поруч із *-мь*) досить часто.

Варто зазначити, що у формах 1 ос. мн. наказового способу в українській мові також використовуються флексії *-мо ходімо, станьмо, даймо* та ін. та *-м ходім*, відомі й середньоукраїнські пам'ятки: *держѣмо, празнуємо* (1489 р.).

Унаслідок наближення вимови ненаголошеного *о* до *у* перед губним *б* та впливу форм теперішнього часу *кутуо, кутуми* і т. д. дієслівний суф. *-ова-ти* в укр. мові набуває форми *-увати*, що засвідчується вже в 15 ст. Вона ще довго співіснувала зі старовинною *-овати* й остаточно закріпилася в новій літ. мові лише в др.п. 19ст.

бы-ти

1 ксмь	1 ксмъ	1 ксвѣ
2 кся	2 ксте	2 кста
3 ксть	3 суть	3 кста

атематичні дієслова у 2 ос. одн. теп. ч. в староукраїнській мові характеризується елементом *-си*, у 1 ос. мн. *-мь*, у 2 *-сте*: *даси, їси, в'їси / дасте, їсте, в'їсте* і под. Давні форми збережені більшістю українських говорів, нині ці форми нормативні *дася, їси, відповіси, дамо, їмо, відповімо; дасте, їсте, відповісте* (хоч у діалектах є форми *їши, їш* (вплив флексій тематичних дієслів *їдеш* і т. ін.).

5. Історія дієслівних форм минулого часу (синтетичних та аналітичних)

Аорист — проста форма минулого часу, що позначала нетривалу, інколи миттєву дію в одиничному вияві (СУАМ приблизно семантику аориста можна передати формою минулого часу від інфінітива *бігати* : *біг*, значення доконаного виду). У найдавніших текстах аорист виступає переважно в літописях, у *Повчанні Володимира Монаха*, *Слові о полку Ігоревім*, але в *Грамоті Мстислава* 1130 р. форм аориста немає (пам'ятка ділового письма).

Староукраїнські форми аориста творилися

— *старий аорист* від основ інфінітива на голосний, а також дієслівних коренів на голосний (+ дієслово *речи* < **rekti*), закінчення прислужувалося безпосередньо до основи дієслова (2 і 3 ос. закінчення не мають)

писа-ти

1 писахъ	1 писахомъ	1 писаховѣ
2 писа	2 писасте	2 писаста
3 писа	3 писаша	3 писаста

— *новий (сигматичний) аорист* } творився від основ на приголосний (закінчення прислужувалися за допомогою тематичних голосних *о/е*) з додаванням суфікса *с* (варіанти *х* : *ш*)

нес-ти

1 нес-о-хъ	1 нес-о-хомъ	1 нес-о-ховѣ
2 нес-е	2 нес-о-сте	2 нес-о-ста
3 нес-е	3 нес-о-ша	3 нес-о-ста

Дієслова, основа яких закінчувалася на задньоязиковий приголосний *г, к, х* у 2 та 3 особі однини, відображають чергування *г* : *ж*, *к* : *ч*, *х* : *ш*, напр. *могти* : *могахъ*, *може*, *може*.

Пам'ятки відображають сильний вплив старослов'янського аориста на форми староукраїнського, напр.:

	речи / реци	
1 рекохъ : рѣхъ	1 мп. рекохомъ : рѣхомъ	
3 рекоша : рѣша		

рѣша же деревляне се князя оубихомъ русьскаго (ДЛавр.)

атематичне дієслово *бути* мало дві форми — одна закономірна від інфінітива з кореневим голосним *ы*, а друга, так звана імперфектна, з кореневим *ѣ*

1 бѣхъ (бѣхъ)	1 бѣхомъ	1 бѣховѣ
2 бѣ (бѣ)	2 бѣсте	2 бѣста
3 бѣ (бѣ)	3 бѣша	3 бѣста

У староукраїнських пам'яток представлені обидві форми цього дієслова, але оскільки форма з *ы* використовувалася для творення форм умовного способу, то в 2 та 3 ос. одн. або додавалося закінчення *тъ/ ть*, або частіше вживалася форма *бѣ*.

Аорист з ужитку вийшов до к. 11 ст. (12–13 ст.). У живому мовленні форми аориста замінювалися формами імперфекта, що, в свою чергу, зазнали значних змін уже в староукраїнській мові.

У мові середньоукраїнських грамот спорадично вживалися форми аориста (найвірогідніше, з метою стилістичного піднесення тексту), що виражалися флексіями

1 -хъ (-х)	-омъ
2 -охъ	-сте (-осте)
3 -ѹ	-ша

И *дадохъ* монастыру (Грамота 1422 р.)

У пізніших українських текстах форми аориста виступають тільки як книжні. В новій українській мові аорист залишив по собі слід часткою *ви* (для творення форм умовного способу) та в сполучниках *якби, щоби* тощо.

і м п е р ф е к т

І м п е р ф е к т — проста форма минулого часу, яка передавала повторювану, довготривалу незакінчену дію. (СУАМ приблизно імперфект можна позначити формою минулого часу від дієслова *бѣгати*: *бѣгав*, значення недоконаного виду). Імперфект переважно зустрічається у найдавніших літописях (11–13 ст.), а також церковних пам'ятках. У грамотах, ділових документах (наприклад, *Руській Правді*) форм імперфекта немає.

Основним формальним показником імперфекта є суфікс *-а-* (*-а-*), що виступає у всіх формах та особах між основою й особовим закінченням. У найдавніших та церковних пам'ятках цей суфікс має форму *-ѣах-*, *-аах-*, в староукраїнській мові внаслідок редукції відбулося стягнення *-ѣах-* / *-ѣаах-* > *-ах-*; *-аах-* > *-ах-*, тому переважно староукраїнський імперфект має таку парадигму:

хвалаи-ти

1 хвалаа(и)хъ	1 хвалаахомъ	1 хвалааховѣ
2 хвалааше	2 хвалаасте	2 хвалааста
3 хвалааше (ть)	3 хвалааху (ть)	3 хвалааста

Перші особи однини імперфекта й аориста в староукраїнській мові для дієслів з основою на -а- формально збіглися *звахъ* : (*зваихъ >*) *звахъ*.

Форми 3 особи однини й множини з нестигненими суфіксами не приймали закінчення (*ть*), А.Булаховський слушно твердить, що закінчення імперфекта -*ть* в 3 ос. — староукраїнське явище, наприклад, у Слові: *Помништь бо речъ тврыхъ времьохъ оубовицѣ, тогда поущашть 10 соколовъ на стадо лебедьи.*

бы-ти

1 <i>бяхъ</i>	1 <i>бахомъ</i>	1 <i>баховѣ</i>
2 <i>баше</i>	2 <i>баше</i>	2 <i>баша</i>
3 <i>баше (ть)</i>	3 <i>баху(ть)</i>	3 <i>баша</i>

До к. 14 ст. імперфект виходить з ужитку, принаймні у мові староукраїнських грамот ця форма минулого часу не засвідчена. У книжній мові 16–17 ст. імперфект представлений інколи дуже широко (напр., кохається в імперфектних формах Гр.Грабянка), але до тогочасної говірної української мови це не має, зрозуміло, ніякого стосунку.

перфект

Перфект — складена форма минулого часу, позначає стан у теперішньому часі, що є результатом дії в минулому, напр.: *дати сьмь блюдо сребрьно* (Грамота 1130 р.).

Творився поєднанням форм активного дієприкметника минулого часу із суфіксом -*ть* та особових форм теперішнього часу дієслова *быти*. Форми перфекта широко представлені в *Грамоті Мстислава*, *Повчанні В.Мономаха*, тобто це живомовні форми.

хвали-ти

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
1 <i>хвалиахъ ксмь</i>	1 <i>хвалиахъ ксмь</i>	1 <i>хвалиахъ ксвѣ</i>
2 <i>хвалиахъ кси</i>	2 <i>хвалиахъ ксте</i>	2 <i>хвалиахъ кста</i>
3 <i>хвалиахъ ксть</i> (-а, -о)	3 <i>хвалиахъ суть</i> (-ы, -а)	3 <i>хвалиахъ кста</i> (-ѣ, -ѣ)

бы-ти

1 <i>быахъ ксмь</i>	1 <i>быахъ ксмь</i>	1 <i>быахъ ксвѣ</i>
2 <i>быахъ кси</i>	2 <i>быахъ ксте</i>	2 <i>быахъ кста</i>
3 <i>быахъ ксть</i> (-а, -о)	3 <i>быахъ суть</i> (-ы, -а)	3 <i>быахъ кста</i> (-ѣ, -ѣ)

За свідченням писемних текстів, допоміжне дієслово у складі форм перфекта рано почало втрачатися, напр. *Въ лѣто 1068 ... Глѣбъ хвали мѣривъ море по леду ...* (Глутороканський напис). Тут пропущено допоміжне

дієслово *єсть*, оскільки підмет вказує на 3 особу однини й допоміжне дієслово вказує на 3 особу однини, тобто виникає певна надлишковість, і слід гадати, саме з цієї причини найраніше втрачалося допоміжне дієслово саме коло 3 особи однини.

У середньоукраїнських грамотах помітно зростає кількість форм 3 особи однини без допоміжного дієслова, і ця втрата допоміжного дієслова поширюється й на інші особи та числа. І вже в 16–17 ст. на основі перфекта розвиваються сучасні форми минулого часу. Як релікти допоміжного дієслова у середньоукраїнський період широко вживаються вже афікси минулого часу

1. <i>-ель</i>	1. <i>-смь, -смо, -хмы</i>
2. <i>-єсь</i>	2. <i>-сте</i>
3. <i>-о</i>	3. <i>-о</i>

причому місце цих афіксів вільне, як препозиція, так і постпозиція щодо дієслівної форми. Як правило, у препозиції афікси приєднувалися до службових частин мови, напр.: *абьмь освѣдчиль, жемь чиниль* тощо.

У південно-західних говірках досі затрималися у вжитку форми на кшталт: *казав-єм, казав-єсь, казали-сте* тощо.

Форма минулого часу сучасної української мови — колишні форми перфекта без допоміжного дієслова; у дієслівних формах минулого часу чоловічого роду зміна *л* на *в* — явище не фонетичне, а (як довів В.Сімович) морфологічне: перехід тут відбувся за зразком активних дієприкметників минулого часу чоловічого роду на *-єь*. Очевидно, що в дієслівних формах зміна відбулася пізніше від змін в іменниках (середньоукраїнська мова).

п л ю с к в а м п е р ф е к т

П л ю с к в а м п е р ф е к т — складена форма минулого часу, позначає дію, що відбувалася раніше іншої дії в минулому, тобто позавчора була мінута дія (плюсквамперфект), а вчора ще якась мінута дія (аорист, імперфект, перфект), напр.: у В.Мономаха читаємо *и хотѣхомъ с ними бити ся но оружье бѣхомъ оудали попередъ на повозѣхъ*. Творився поєднанням активного дієприкметника минулого часу із суфіксом *-ль* та особових форм дієслова *бити* в імперфекті.

х в а л и — т и

<i>однина</i>	<i>множина</i>	<i>двоїна</i>
1 хваляль бѣхъ (ѣ)	1 хвалаян бѣхомъ	1 хваляла бѣховѣ
2 хваляль бѣше	2 хвалаян бѣсте	2 хваляла бѣста
3 хваляль бѣше	3 хвалаян бѣху	3 хваляла бѣста
(-а, -о)	(-и, -я)	(-ѣ, -ѣ)

Це буде давніша форма плюсквамперфекта, після 12–13 ст. розвивається нова форма, що складалася з дієприкметника та перфекта дієслова *быти*.

однина

1 **хвалиаь** (–а, –о) **быаь** (–а, –о) **есмь**

множина

1 ос. **хвалиаи** (–а, –ы) **быаи** (–а, –ы) **есмь**

двоина

1 ос. **хвалиаа** (–ѣ, –ѣ) **быаа** (–ѣ, –ѣ) **есвѣ**

Зміни тут відбувалися такі ж, як і у перфекті, нині в літературній мові як залишки другої форми плюсквамперфекта представлений так званий давноминулий час *ходив був, читала була*.

6. Історія форм майбутнього часу; проста й складені форми

Гростий майбутній зворився від форм теперішнього часу додаванням дієслівних префіксів, напр.: *иду*: *поиду*, *несу*: *принесу* тощо.

Майбутній складений перший зворився поєднанням інфінітива основного дієслова та особових форм допоміжного дієслова *начати, стати, хотѣти*.

хвалии—ти

1 стану хвалити	1 станемь хвалити	1 станевѣ хвалити
2 станеша хвалити	2 станете хвалити	2 станета хвалити
3 станеть хвалити	3 стануть хвалити	3 станета хвалити

Одним із засобів вираження майбутньої дії в староукраїнській мові була сполука форм теперішнього часу дієслова *яти* 'брати' — *иму, имеш, иметь; имемь, имете, имуть* з інфінітивом дієслова (*иму брати*). Очевидно, це була вільна синтетична сполука. Вона фіксується всіма східнослов'янськими мовами.

Розглядані форми майбутнього часу вживаються протягом усієї історії української мови. З 14 ст. допоміжне дієслово часто виступає після інфінітива. Приблизно від 15 ст. в більшості українських говорів вишло з ужитку дієслово *яти*, тому його форми у сполуці з інфінітивом деетимологізувалися і поступово перетворилися на формотворчі частки, причому на стику інфінітива та допоміжного постпозитивного дієслова відпав початковий *и* (можливо, через проміжну стадію *й*) або сталося злиття початкового голосного допоміжного дієслова з кінцевим *и* неозначеної форми: *брати иму* > *брати му* > *братиму* або *брати иму* > *братиму*. Синтетичні форми майбутнього часу на *–му, –ми, –ме* і т. д. засвідчуються з к. 15 ст. Вони є однією з найхарактерніших рис української дієвідміни і функціонують паралельно з формами майбутнього часу *бути*+інфінітив, які вживаються із 14 ст.

Майбутній складений другий творився поєднанням активного дієприкметника минулого часу із суфіксом *-ль* та форм простого майбутнього часу дієслова *быти*. Форми майбутнього другого вживалися переважно в підрядних реченнях, як позначення майбутньої дії перед іншою майбутньою дією: *а кто будет начать тому платити 60 кунь* (Правда Руська).

ХВАЛИ—ТИ

1 буду хвалить	1 будемъ хвалили	1 будевъ хвалила
2 будеши хвалишь	2 будете хвалили	2 будета хвалила
3 будеть хвалишь	3 будутъ хвалили	3 будета хвалила
(-а, -о)	(-ы, -а)	(-ѣ, -ѣ)

У середньоукр. мові 16–18 ст. ця форма поступово втрачає активність і врешті зовсім виходить із ужитку; нині подібні форми затрималися в живому мовленні південно–західних говірок: *буду співав, буду читав*.

7. Історія форм наказового способу

форми наказового способу староукраїнській мові творилися від основ теперішнього часу за допомогою суфікса наказового способу *-и-* (у мн. — *-ѣ-* чи його варіант *-и-*) та особових закінчень.

ХВАЛИ—ТИ

1 —	хвали(ѣ)мъ	хвали(ѣ)вѣ
2 хвали	хвали(ѣ)те	хвали(ѣ)та
3 хвали	—	—

Староукраїнська мова не мала спеціальних форм наказового способу для 1 ос. одн. та 3 осіб множини й двоїни. Спонування в таких випадках передавалося за допомогою часток *ать, да* (*ать* ідесть, *да* знають). Вони успадковані й старими східнослов'янськими мовами. Частина *ать* залишилася в окремих українських говірках. Російська мова донині зберігає наказові форми з часткою *да*.

В середньоукраїнській мові в п.п. 14 ст. засвідчуються наказові форми з часткою *нехай* (дериват наказової форми дієслова *нехати*, *нехайти*, пор. також укр. діал. *най* < *нагай* < *негай* < *нехай*). Пізніше внаслідок перерозкладу слова *нехай* виник варіант *хай*. Обидва варіанти нормативні в сучасній українській (*хай, нехай*) мові.

При творенні форм наказового способу в дієсловах з основами на *з, х* перед закінченням у староукраїнській мові відбувалося чергування *з, и*: *помози* : *помозѣмъ* : *помозѣте*, *пъчи* : *пъчѣмъ* : *пъчѣте*. Приблизно від 13 ст. у староросійській мові помітна тенденція до вирівнювання основи: *моги, испеки, секите*; форми без чергування стали нормою російської мови.

З 16 ст. відбувалося вирівнювання основи дієслів за 1 й 3 ос. одн. та формами мин. ч. і за основами 2–3 осіб одн., 1–2 мн. теп.ч. Подібні форми поступово набули поширення в укр. (у говірках є залишки давніх форм) та біл. мовах: *стережи, помажы*.

У староукраїнській мові залежно від дієвідміни розрізнялися форми 1 та 2 осіб мн. наказового способу. Дієслова твердого варіанту 1 дієвідміни мали флексії *-ѣмь, -ѣте* (*несѣмь, несѣте*). Дієслова м'як. варіанту 1 дієвідміни та дієслова 2 відміни характеризувалися закінченнями *-имь, -ите* (*вдохите, хвалимь, хвалите*). Проте у староукраїнській мові форми *-ѣмь, -ѣте* твердої групи 1 дієвідміни почали поширюватися на інші типи, витісняючи флексії *-имь, -ите*. Поодинокі приклади такої заміни спостерігаються в пам'ятках 11 ст. У 12–13 ст. вони фіксуються частіше (*ропъщѣте, шчѣте, свѣдѣте* 1164 р.), згодом набувають поширення в українській мові. Нині флексії *-ім (-імо), -іть (-іте)* нормативні та є характерною рисою морфології українського дієслова.

Починаючи з 15 ст. середньоукраїнські пам'ятки широко задокументовують вживання флексій *-ѣмо, -мо* в 1 ос. мн. наказового способу. Вони й нині є характерною рисою української мови (*кажімо, сядьмо*; у деяких карпатських говірках *кажіме, сядьме*).

Пам'ятки 12–13 ст. з різних територій фіксують форми 2 ос. мн. наказового способу з редукцією кінцевого ненаголошеного голосного (тобто *ѣте, -ите* > *ѣть, -ить*). Вони виступають у 1164 р. (*въпросить, пьчѣться*) та 1283 р. (*благословить* а не *кленѣть*). Згодом, в українській мові, форми без *-е* поширюються далі, хоч у середньоукраїнських пам'ятках 16–17 ст. фіксуються нечасто. Нині форми наказового способу 2-ї ос. мн. з закінченням *-іть* (*ідіть, беріть*, у півд.-зах. говорах *-іт: ідіт, беріт*) — оригінальна особливість української мови. Форми на *-іте* (напр. *пораіте*) вживаються в художніх стилях літературної мови і деяких говірках.

Приголосні *з, к* основи дієслів у 1 ос. одн. й 3 мн. перед закінченням — у закономірно зберігалися (*бѣзу > бѣзуть, неку > некутъ*) в українській мові і були панівними протягом 14–17 ст., а можливо, й 18 ст. Та ще починаючи від 16 ст. засвідчуються випадки вирівнювання основи за формами інших осіб (можливо, тут не обійшлося без впливу слів цих же коренів, де були давні чергування, напр. *бігти : біжати*): *стережуть...* (1552 р.); *стрижу* (1642р.). Тепер такі форми загальнопоширені й нормативні. Давні форми як архаїзми залишалися в окремих говірках (напр., закарп. *могу, реку*, окремих північноукраїнських *стерегут, некут*).

8. Історія форм умовного способу. Творення умовного способу в староукраїнській мові. Витворення частки умовного способу

Староукраїнська мова зберігає 2 давні аналітичні парадигми умовного способу (різниця між якими полягала у використанні різних форм аориста

дієслова *быти* — із кореневим голосним *и* — 1 парадигма, *ы* — 2), хоча більшого поширення набула саме 2 парадигма

1 БЫХЪ хвааиаѣ	1 БЫХОМЪ хвааиаи	1 БЫХОВЪ хвааиаа
2 БЫ хвааиаѣ	2 БЫСТЕ хвааиаи	2 БЫСТА хвааиаа
3 БЫ хвааиаѣ	3 БЫЩА хвааиаи	3 БЫСТЕ хвааиаа
(-а, -о)	(-ы, -а)	(-ѣ, -ѣ)

Перша парадигма простежується в пам'ятках рідше

1 БИМЪ хвааиаѣ	1 БИМЪ хвааиаи	1 БИВЪ хвааиаа
2 БИ хвааиаѣ	2 БИСТЕ хвааиаи	2 БИСТА хвааиаа
3 БИ хвааиаѣ	3 БЖ хвааиаи	3 БИСТЕ хвааиаа
(-а, -о)	(-ы, -а)	(-ѣ, -ѣ)

У середньоукраїнській мові 14–15 ст. частіше фіксуються форми 2 парадигми, причому ця парадигма руйнується: форма 2 й 3 ос. одн. *би* виступає й в інших особових формах умовного способу, тобто допоміжне дієслово *быти*, вживане у формі аориста, перетворюється на частку умовного способу.

Трохи пізніше парадигма умовного способу набуває нових особових показників: разом із часткою *би* виступають скорочені форми допоміжного дієслова колишнього перфекта:

1 БЫМЪ хвааиаѣ	1 БЫМЪ хвааиаи	1 БЫСЪ хвааиаа
2 БЫ хвааиаѣ	2 БЫСТЕ хвааиаи	2 БЫСТА хвааиаа
3 БЫ хвааиаѣ	3 БЫ хвааиаи	3 БЫСТЕ хвааиаа
(-а, -о)	(-ы, -а)	(-ѣ, -ѣ)

У 1 ос. одн., мн., дв. частіше виступають традиційні форми *быхъ*, *быхмо* (-мы), *быхөѣ*.

Ця форма умовного способу зникає в українській літературній мові разом із особовим перфектом приблизно в к. 17–18 ст., проте в південно-західних говірках української мови такі форми збережені *дав бых*, *дав быс*...

9. Історія інфінітива й супіна в українській мові

До цих форм належали інфінітив, супіні і дієприкметник.

Інфінітив з походження є іменником (дав. від. одн. іменників *-i*-основ; пор. нім. *leben*: *Das Leben*).

Староукраїнські інфінітиви характеризували суфікси *-ти* (*дати*), дієслівні основи на *з*, *к* унаслідок закономірних змін на стику приголосних мали формотворчий суфікс *-чи* (*берочи*, *почи* < **berogiti*, **pekiti*). Деякі вчені твердять, що вже в 11–12 ст. були ненаголошені скорочені варіанти інфінітива *-ть*, але приклади, які вони наводять, це, очевидно, варіанти

сутіна, а не неозначеної форми. Очевидно, інфінітив на *-ть* — наслідок редукції ненаголошеного кінцевого *-и* — виник у пізній староукраїнській мові: безсумнівні неозначені форми на *-ть* виявлено в пам'ятках сер. 13 ст.

Пам'ятки середньоукраїнської мови 14–17 ст. інфінітив на *-ть* фіксують загалом рідко, та й то переважно тексти з території Волині, Київщини, Чернігівщини. Такі форми в пам'ятках з Галичини та Молдавії у 17 ст. майже відсутні. Протягом усієї історії української мови інфінітив на *-ти* був панівним. У живому мовленні скорочена форма *-ть* виступає в південно-східних і північних говірках, у літературі вона вживається тільки в художніх стилях. Необхідно зазначити, що перед зворотною часткою *-ся* (*-сь*) вживається виключно форма *-ти* (*зратися, зратись*).

Інфінітиви на *-чи* зберегла російська мова у формі *-чь* (*печь*; у деяких північних говорах *-чи*), українські південно-західні і білоруські говори. Старовинні форми на *-чи* досить добре зберігалися в середньоукраїнській мові. Проте в 17–18 ст. в українських пам'ятках Наддніпрянщини вже фіксуються й нові форми на *-є-ти*, *-к-ти* (типу *берегти, пекти*). Вони виникли внаслідок вирівнювання основи за повторюваними варіантами *оверігати, витікати* або основами форм минулого часу *пек, пекла, пекло, пекли*, не виключений також вплив старовинних форм теперішнього часу (типу *пеку — пекуть*) й узагальнення всіх інфінітивів за суфіксом *-ти*. Певну роль тут грало, мабуть, прагнення уникнути омонімії між інфінітивом *печи, січи* і новими формами 2 ос. одн. наказового способу *печи, січи*, що згодом, в новоукр. літ. мові, стали нормативними. Інфінітиви на *-є-ти*, *-к-ти* властиві лише укр. мові. Процес вирівнювання відбувався вже в 16 ст., коли засвідчується вирівняна основа, але процес вирівнювання почався раніше, адже форми з вирівняними основами з *г*, *к* у поєднанні із старою формою афікса інфінітива *-чи* (типу *выбегчи* “*вибігти*”) засвідчуються від сер. 16 ст. (чи не вперше в Крехівському апостолі 1560 рр.). Неозначені форми на *-гчи*, *-кчи* понині вживаються в деяких півд.-зах. говірках. Інфінітиви на *-єти*, *-кти* характеризують тільки українську писемно-літературну мову.

Супін уживався при дієсловах руху і вказував на мету руху *иде учить* (історично походить від зн. від. одн. іменників *-й*— основ). Творився за допомогою суфікса *-ть* від основи інфінітива недоконаного виду

Супін керував родовим відмінком у тих випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного. Супін легко замінювався інфінітивом, тому супіни втрачалися, збіглися з інфінітивами. Втрата відома від 11 ст., хоча форми в текстах спорадично відомі до 14 ст.: *посла два варяга прикончить* (Лав.літ.), *торговец поидеть торговать ис торуня* (Грамота 1341 р.).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

1. Визначіть, за допомогою яких суфіксів і від яких частин мови утворені іменники. До кожного слова подайте історичний коментар звукової форми.

гончарь, горло, съвѣдокъ, рало, котларь, ловць, звѣздарь, мытарь, калач, неукъ, красота, шечарна, державець, горбань, горбачь, дѣтбакъ, учитель, мечникъ, роботникъ, хлопецъ, вѣтрило, торгівля, масло (<мазати), съвѣдѣтель, ратай, втикач, приятель, крыло, стрілець, Білик, деревей, газдиня, Ковалишин, пічкур, пахоци, волошин, ласоци, доктор, студент, русин, Антоненко, глядач, старець, Шевченко, пісня, рідня.

2. До поданих іменників запишіть староукраїнські форми, у зошиті провідмініайте ці слова.

Воек	звір	день
море	буква	плем'я
берег	слуга	камінь
бджола	син	ніч

3. Визначте розряди та граматичні форми староукраїнських займенників.

вашь, ѣ, чин, котораа, нѣчь то, мок, онъ, того, оно, къ то, нже, чь то, кже, ть, нѣкъ то, ю, ннчь то, къ ин, ма, каа, своя, си, я, се, ты, въстака, въстакъ, тою, оны, тоу, они, кго, са, кю, нин, нма, кого, цѣмь, наю, ва, совѣ, том, томь, тѣма, въсею, чьа, шже, ннкъ то, съ, чимь.

4. У поданих прикметниках знайдіть корінь; укажіть словотворчий афікс та розряд прикметника за значенням.

свьчь, дѣтскъ, дереванъ, кожанъ, горькъ, вълчъ, львовъ, крѣпокъ, тажькъ, людскъ, мирнъ, слѣнъ, богатъ, достоннъ, петровъ, братьскъ, мариннъ, ннзъкъ, высокъ, поганьскъ, сыновьнъ, жестокъ, честьнъ, ярославль, вѣрнъ, глубокъ, кънажь, дързъкъ, каменъ, зълъ, ольговъ.

5. Провідмініайте староукраїнські словосполучення:

- ухытръ звѣрь; высокъ домъ; синне море;
- владимиръ городъ; зълъ къназь; мѹдра кънига.

6. Утворіть займенникові форми прикметників:

<i>ДОБРЪ</i>	<i>ВЕЛИКЪ</i>	<i>СМѢЛЪ</i>
<i>ДОБРА</i>	<i>ВЕЛИКА</i>	<i>СМѢЛА</i>
<i>ДОБРО</i>	<i>ВЕЛИКО</i>	<i>СМѢЛО</i>

7. До поданих прикметників подайте форми вищого ступеня:

<i>ДОРОГЪ</i>	<i>СОУХЪ</i>	<i>ЗЪЛЪ</i>
<i>НИЗОКЪ</i>	<i>МЬНОГЪ</i>	<i>МАЛЪ</i>
<i>ВЫСОКЪ</i>	<i>НОВЪ</i>	<i>ХОУДАЪ</i>
<i>СМѢЛЪ</i>	<i>СОЛОДОКЪ</i>	<i>ДОБРЪ</i>
<i>ВЕЛИКЪ</i>	<i>ЧЪСТЪНЪ</i>	<i>СИНЪ</i>

8. Провідамініяйте подані словосполучення (історичний коментар – обов'язковий).

а) *ОДИНЪ РОДНЫИ БРАТЪ, ОДНА МАЛАЯ РЫБА, ОДНО ЖЪЛТОК СТЬКЛО,* б) *ДВА (ОБА) СТОЛА, ДВѢ (ОБѢ) ГОРЫ,* в) *ТРИ ТВОИ СТОЛИ,* г) *ПАТЬ ВЫСОКИХЪ ДЪБЪ;* г) *СОРОКЪ ЧЕЛОВѢКЪ;* д) *СЪ ТО ВОЛОВЪ;* е) *ДВѢ СТѢ СТРЕЛЪ.*

9. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми майбутнього часу: *БЫТИ, ОУЛОВИТИ, ЗНАТИ, НАРЕЧИ, ПОХОДИТИ, ПЛАТИТИ, ПОМОЧИ, СЪБЪРАТИ, ХОТѢТИ, ПОСТРИЧИСЯ, КРИЧАТИ.*

10. Утворіть від дієслів форми однини, двоїни і множини аориста:
а) *ЗВАТИ, ВЕСТИ, БЕРЕЧИ, ВИТИ;* б) *ИТИ, ВОЛОЧИТИ, КАЗАТИ, ДАТИ.*

11. Запишіть форми імперфекта від дієслів:

а) *ИГРАТИ, НЕСТИ, ЗНАТИ, АИТИ, ЛЮБИТИ;*
б) *ВЕЗТИ, МОЧИ, ХОТѢТИ, ДАТИ, КОУПИТИ.*

12. Утворіть і запишіть форми староукраїнського перфекта:

а) *МОКНУТИ, ПОМОЧИ, ЖИТИ, ЧЕСТИ;* б) *СЪНАТИ, ЧИТАТИ, ВИДѢТИ, ТЕЧИ.*

13. Запишіть форми плюсквамперфекта староукраїнських дієслів:

а) *ДАТИ, БЕРЕЧИ, ЖИТИ, ПЛЕСТИ;* б) *ПИСАТИ, АИТИ, ЗНАТИ, ВЕСТИ.*

14. Утворіть форми наказового способу від дієслів:

а) *ВОДИТИ, ВЕСТИ, СТАТИ, ПОМОЧИ, ЗНАТИ;*
б) *БЫТИ, НЕСТИ, МОЧИ, ЖИТИ, ХОДИТИ.*

1

Въ лѣтѣ

ѿ созданиа міроу , 5 • ҃ • 8 • [...] .

и живаше шлегъ

5

мѣрь и мѣла къ всѣмъ странамъ . княжа въ кыевѣ .

и пришеѣ ѿсе . и поману шлегъ ко свѣон . и жебѣ
 портави коринти , и не веда на нь , еѣ бо прѣже
 въпраша волхвовъ и коудеинкз . шчѣго ми є

10

оумрѣти . и ре ємоу єдинъ коудеинкз . кня
 же ко єго же любѣши и єздиши на не , штого ти
 оумрети . шлегъ же прѣимъ въ оумѣ єн рѣ . николи
 всадоу на нь ни вижю єго . боле того , и повелѣ ко
 ринти , и нево ти єго кнѣмоу . и пребывъ нѣко
 лико лѣт не дѣла єго . дондеже и на грекы иде , и прѣ
 шешоу ємоу къ кыеву . и пребы д . лѣт на . 5 . лѣт .

15

поману ко свѣон . шнего же кахъ рекли влзкн ,
 оумрѣти шгови . и призва старѣншинноу коню
 ховъ , река , гдѣ є конь мѣн . и єго же портавила бѣ
 коринти и блѣсти єго . шн же рѣ оумеръ є . шлегъ
 же поимѣла и оукорн коудеинка . река . то

20

неправо мола влзкн . но все лжа є . конь оуме
 раь д азъ живъ . и повелѣ шедлати ко ать вижю
 корти єго . и прѣха на мѣсто иде же баше лежа
 ще корти єго голы и лѣвъ голы . и слѣзъ с коня
 поимѣла река . шеголи азъ смѣть мнѣ

25

взати , и взгѣпн ногоу на лѣвъ . и выинкѣ
 чи смѣи , и оубѣкноу и вногу . и штого разболѣ са

30

и плакаше по не все люди плаче великы . и не
 соша и и погрѣвоша и маго нже глѣгел цекѣвница .
 є же могла єго и до єго днѣ . словѣ могла та шго
 ва . и бы вѣ лѣ княженѣ єго . лѣ . се днѣво є
 ꙗко шволхвованиа изывалѣга чюдѣнство . =

Завваги:

5. нь — (мнжодний однини) займенник и, пор. 29. 6. прѣже — присл. 'ранѣше, спочатку'.
 7. коудеинкз — тут слово, на нашу думку, дописано пізніше внаслідок неуваги
 писаря, сподучник и доставлено ще пізніше, щоб хоч якось поєднати родовий
 відмінок множини іменника **волхвовъ** та називний відмінок слова **коудеинкз**.
 13. дондеже — сполуч. 'до того часу, поки, доки'.

Питання:

7. *взхъва/ вохъвз* — значения? (СДРЯ); *коудесникъ* — значения, этимология? (СДРЯ; ЕСУМ; Ф). 17. *река* — форма? 21. *лтъ* — частица мови, значения? (СДРЯ). 26. *сусѣкноути* — значения? (СДРЯ); *уародѣнство* — значения, этимология? (Ф).

О С Т Р О М И Р О В Е Е В А Н Г Е Л І Е

(запис писаря)

- 1 Слава тебе ꙗко црѣю нбсннмъ ꙗко съподо
бн ма написати еуангеліе се. почахъ же ꙗ
5 пицати въ лѣтѣ . 5 . ф . 84 . ꙗко оконьча
хъ ꙗ въ лѣтѣ . 5 . ф . 86 . Написахъ же еу
ангеліе се. рабоу бжню нареченоу същюу
въ крщеннн номифѣ . ꙗ мнрькы ортро
мнозъ . блнзкоюу същюу нзъ славоюу кзна
20 зюу . нзъ славоюу же кзназюу тогда
перъдарьжщюу обѣ власти оца свое
го марослава . н брата своего болодмнра .
имъ же нзъ славы кзназъ . правлгал
ше столъ оца своего марослава кыевѣ .
ꙗ брата своего столъ поржчи правити .
15 блнзкоюу своемуу остромироу новѣ
городѣ . Мнхога же лѣт . дароунъ бжъ съ
тѣажавшюу моу еуангеліе се . на сѣтѣ
шенне мнхогамъ дшамъ крстни
нькамъ . данъ емюу гъ бжъ блнне стѣ
хъ . евангеліе . нодана . ма фео
20 лоуки . мар . н стѣхъ праощъ . Авра
ама н ѡска . н ѡакова . емомоу
емюу . н подружню его . феофа
нѣ . н чадомъ ю . н подружнемъ
чадъ емюу . сздавхотвоунтѣ же мн
25 хога лѣт . сздавхотвоунтѣ же мн
хотвоунтѣ же мнхога .

- 30 ꙗко . написахъ еуангеліе . то не моун
разнѣе его написше . то не моун
зазѣрѣти мьнѣ грѣшникюу .
пачахъ же пицати . мца . окта
ѣа . на памѣ . нларнона . а око
нъча . мца . маниа . въ . бѣ . на па
35 ѣпифана . . . молю же въсѣхъ по
читавшнхъ . не моунтѣ клѣ
ти . нзъ исправльше . почитантѣ .
Тако бо н стѣ аплхъ павлхъ глѣ
ть . блѣтѣ . а не клѣнѣтѣ . . .
амннз . . . —

Питання:

5. *сжцоу* — частина мови, значення? 7. *близокв* — значення? (СДРЯ). 7-8. *квнзъ* — значення, етимологія? (СДРЯ; ЕСУМ; Ф.). 12. *столъ* — значення? (СДРЯ). 22. *подрожне* — значення? (СДРЯ). 24. *схарвствоубати* — значення? (СДРЯ). 28-29. *годуибе* — частина мови, форма, значення? 30. *злзврьчи* — значення? (СДРЯ).

ГРАМОТА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ
МСТИСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА

1130 р.

- 1 *чѣ азъ мьстиславъ володимиръ снѣ дѣржа роу*
ръкоу землю въ свое кнѣженнѣ повелѣлъ ѣ
смь снѣу своемоу вѣволодоу шѣати боуи
5 *цѣ стѣмоу гешѣргнѣви съ даннѣи и съ вѣрами и съ*
продажамн даже которын кнѣзь по моему кнѣ
женнѣи почынегъ хотѣти шѣати оу стѣмоу гешѣргн
ѣа а бѣ боудн за тѣмь ѣ стѣла бѣа и тѣ стѣын гешѣ
ргнѣ оу него то шѣтимаѣтъ а ты ѣгоу мене ѣа
нѣ а вы братнѣ донѣлѣ же съ миръ състоитѣ
10 *молигѣ ѣа за ма ѣ за мое дѣти кто съ ѣзѣста*
негѣ въ манастирѣи то вы тѣмь дѣлѣннѣ ѣ
сте молиги за ны ѣа и при животѣи и въ сѣмь
рѣтѣ а ѣзъ далъ роукоу своѣю а ѣвеннѣи по
15 *люднѣ даровноу полѣтретнѣи дѣлатѣ гри*
вѣнъ стѣмоу же гешѣргнѣви а се ѣа вѣволодъ да
лъ ѣсмь блѣдо сѣребрѣно въ ѣл гѣвѣнъ сѣребра
стѣмоу же гешѣргнѣви велѣлъ ѣсмь бѣти въ
нѣ на шѣдѣѣ колн ѣгоу менѣ шѣдѣаѣтъ
20 *даже кто запѣртитѣ или тѣу дань и се блѣ*
до да боудитѣ ѣмоу бѣ въ днѣ пришьствѣи
ѣа своѣго и тѣ стѣын гешѣргнѣи : : —

Завѣси:

1. *Мьстиславъ* — (1. IV.1076-14. IV.1132) старший сын Володимира Мономаха.
роуръска земля — Київське князівство. 3-4. *боуице* — назва села. 4. *стѣмоу*
гешѣргнѣ — монастир коло Новгорода ѣ кам'яна церква у ньому, закладена 1119 р.
10. *ѣзѣстѣанѣтъ* < *ѣзѣстѣанѣтъ*. 11. *манастирь* < *μοναστήριον*.
14. *полѣтретнѣи дѣлатѣ* — 25.

Питання:

4. *дань* — значення? *вѣра* — значення? (СДРЯ). 5. *продажа* — значення?
(ССУМ). 5. *даже* — частина мови, значення? (СДРЯ). 7. *тѣ* — частина мови,

значення? 9. *братнѣ* — відмінок і флексія? 14–15. *грнѣвна* — значення? (САРЯ), походження? (ЕСУМ). 17. *бгтн* — український відповідник. 18. *коли* — частина мови, значення?

НА ПИС НА ХРЕСТІ ЄВРОСИНІ ПОЛОЦЬКОЇ

- 1 ВЪ ЛѢТѢ , •Ѣ• Н •ХѢ•Ѣ•Ѣ• ПОКААДАЮТЬ ШФРОСИННА
ЧЪСТНЫМ КРѢТЪ• ВЪ МАНАСТЫРН• СВОЕМЪ ВЪ
ЦРКВН• СЪГО СПА• ЧЪСТНОЕ ДРѢВО БЕСЦѢННО КЪТЪ•
А КОВАНЫЕ ЕГО ЗЛОТО• И СЕРЕБРО• И КАМѢНЬЄ• Н
5 ЖЪНЧУГЪ• ВЪ ЧѢ• ГРЕНЪ• А Д...М ГРЕНЪ
ДА НѢ НЪНЕСѢТЬ СЯ НЪ МАНАСТЫРН• НИКОГДАЖЕ
ТАКО НИ ПРОДАТИ• НИ ШАДТИ АЩЕ Е КТО
ПРОСЛУШАЮЩАЮТЬ• НЪНЕСѢТЬ Н Ш МАНАСТЫРН
ДА НЕ БУДН ЯМОУ ПОМОЩЬНИКЪ ЧЪСТНЫМ
10 КРѢТЪ НИ ВЪ СЪ ВѢКЪ НИ ВЪ• БОУДЦИН И
ДА БОУД•ТЬ ПРОКЛАТЪ СЪТОМ ЖНЕОТВОРАЩЕО
ТРОИЦЕО• И СЪТЫМ ШЦН •Т• И •Н• СЕМНИ СЪБОРЪ
СЪТЪХЪ ОУЦЪ• И БОУДН ЯМОУ ЧАСТЬ СЪ ИНОЮ•
НИЖЕ ПРѢДА ХЪА• КТО ЖЕ ДРЪЗНЕТЬ СЪТВОРИТИ
15 ЕЕ ... БЛАСТЕАННЪ• НАН КНАЗЪ• НАН ПИСКОУПЪ•
НАН ИГОУМѢННА• НАН НИЗ КОТОРЫМ ЛИБО ЧЛѢКЪ
А БОУДН ЯМОУ КЛАЧВА• СИ ШФРОСИННА ЖЕ
РАБА ХЪА СЯТАЖАВШН КРѢТЪ СИИ• ПРН
НАМЕТЪ ВѢЧНОЮ ЖИЗНЬ СЪ ВѢ...Н ...
- ГІ ПОМОУН РАБОУ СВОЕМЪ ЛАЗОРЮ• НАРЕ
ЧЕНОМОУ БОГЪШН СЯДѢЛАЗШОМОУ КРѢТЪ
СИИ ЦРКВН СЪГО СПАА Н ШФРОСИННА•

Завваги:

1. *шфросинна* = 17. *шфросинна* 4. *злото* < польське złoto. 5. *жънчугъ* > пор. укр. біалектне женчуг. 10. *боудцин* = *боудуцин*. 11. *боуд•ть* = *боуду•ть*. 15. *пискоупъ* < польське biskup "римськo-католицький єпископ". 20. *лазорь* — форми лазарь / лазар українськими пам'ятками засвідчені від 1436 року.

Питання:

4. *камѣньє* — праслов'янська форма? (ЕСУМ; Ф.). 5. *жънчугъ* — походження, український відповідник (Гр.). 6. *нънесѣть ся* — праслов'янська форма? 7. *аще* — частина мови, значення? (САРЯ). 12. *сѣборъ* — значення? (САРЯ). Відтворити новоукраїнську форму. 13. *аще* — значення, старослов'янський відповідник? (Ф.). Як пояснити, чому саме таке значення має слово? 14. *дръзнеть* — значення? (САРЯ). 17. *клачва* — значення? (САРЯ).

С Л О В О О П О Л К У І Г О Р Е В І М

Приблизно 1187 р./ XVI ст.//1800

- 1 і́росла́вныи́ гла^м слыши^т. зегзицею
незнає^м рано кыче^т. полечю рече зегзи
цею подчумаєви. шмоцю бєбранз рѣкѣ^м
взкаралѣ рѣцѣ, сѹтроу князю кровавыиѣ ѣго
5 раны. на жертоцѣ ѣго тѣлѣ. і́росла́вна
рано плаче^т. възпѹтнвалѣ на забалѣ, а
рѣкѹчи шѣѣтѣ вѣтѣрѣло. чємоу господинне,
напильно вѣиєши. чємоу мычєши хиновьскыиѣ
стрѣлѣкы на своєи нетрѹднои крѣцю на
10 моѣта лады кон. мало ан тн башѣтѣ горѣ
по шѣлакы вѣиѣтн. лєлѣмчи кораблн насинѣ
морнє. чємоу господинне моє бєзлнє покѹвы
лнє развѣтѣ. і́росла́вна рано плаче^т пѹ
тнклѹ городѹ на заборолѣ. а́рѣкѹчи шднєпре
15 словѹтнчю. ты проєн ѣси каменныиѣ горы
сквоуѣ зѣмлю половецкѹю. ты лєлѣглѣ є
насебѣ свѣтославлн номды допзакѹ кобѣ
кова. взлєлѣн господинне моє ладѹ кзмнѣ.
лєбыхъ нєглала кзнѣмоу слєзз наморнє рано
20 і́росла́вна ранѹ плачєтѣ възпѹтнвалѣ
на забралѣ а́рѣкѹчи свѣтглоє н тѣсєѣтглоє
сзлнцє. вѣѣмѣ тєплѹ и краснѹ ѣсн. чємоу
господинне прѣтѣ горѣчю свою лѹчю наладѣ
вои. възполѣ бє воднѣ жаждєн н^м
25 лѹци сзпрѣжє. тѹгои нмѣ тѹли зѣтѣ.

Завваги:

1. **зегзица** — найімовірніше, 'чайка'. 3. **бєбранз/ бєбранз** — тонка шовкова чи полотняна тканина. 17. **номды** — човни з високими бортами. 25. **лѹкѣ сзпрѣжєнє** — вираз означає 'безсиллѣ' (пор. **лѹци оу ннхъ напѣрѣжєнн. тѹли штѹорєнн** — 'готови до бою').

Питання:

1. **забрало/ забороло** — значєння? (СДРЯ). 25. **слєзѣ** — праслов'янськѣ форма (Ф.), пояснити виникнєння форм *слєзавиѣ, слєзѣ, слєзѣчи* та їх значєння (Ір). 25. **лѹкѣ** — однокорєнєвѣ утворєння (ЕСУМ). 24. **жажда** — походжєння слова, значєння (Ф., СДРЯ).

Г Р А М О Т А

1359 р.

+ ВЪ ЛѢТО ШЕСТИ ТИСЯЦНОЕ ШЕСТЬДЕСЯТЬ СЕМОК. КУПИЛЪ ПАНЪ ПЕТРАШЪ ДѢДИЦТВО ВЪ ЛАЗНЫ РАДИВОНЗКОВОѢ ДѢДИННУ КИѢ И ВОТНИННУ ШТО ПО НИИ ШИѢ ДАЛЪ. АНА ПРОДАЛА ПЕТРАШКОВИ РАДИЦКОВЬСКОМУ СВОЮ ДѢДИННУ И ВОТНИННУ ОУ ВѢКИ И ДѢТЕМЪ ЕГО. ПОЛЪ СТАВА И СО МАННОМЪ И СЪ КОРЪЧМОЮ И ЗЕМЛЕЮ И ЗДВОРИЦИ И СО ВѢМЪ ШТО КОЛИ ШИѢ КѢ ПРИБЛЪЩАЛО. А ВЪ ТО НЕ НАДОКѢ ОУСТУПАТИСА НИ ОУНУКУМЪ КѢ. НИ ПЛЕМЕНИ КѢ. А КУПИЛЪ ПАНЪ ПЕТРАШЪ ЗА БОРОКЪ ГРИВЕНЪ. А НА ТО ПОБЛУИ ПАНЪ СТАРОСТА РЪКСѢ ЗЕМЛИ ШТА ПИЛЕЦКНИ. БОКВОДА ЦТИБОРЪ ПИЕАРЬ МАШКО. А СЕ ЗЕМЛАНЕ ПАНЪ ХОДЬКО БЫБЕЛЬСКИИ. КАДОЛЗФОВИЧЪ ДРУЗДЪ. НВАНЗКО ПОЛЪПРИЧУЧЪ. БОГДАНЪ ЧИВУНЪ. ШЕПАНЪ ВОЛОШИНЪ РИВОТИЦКНИ. ОЛЕФѢРЬКО ОУДА. ПАНЪ ВОИГЪ ПЕРЕМЫШЛЬСКИИ. КАНЪГЪРЪ НЪ УГОРЪ ГОРЪ. ПАНЪ ГУТАРЪТЪ. КОСТЪ СОКОВИЧЪ. ГАНЪ КѢРАХОВИЧЪ. А ПИТЬ МОГОРИЧЪ ОУ БИЕНЦКОГО ОУДОМУ ЗА КОПУ ГРОШНИ. А КУПИЛЪ ГРАМОТУ ПИЕАРЬ ПАНА СТАРОСЪГЫНЪ ДЪЛЪКЪ НЪЗЪ КОЛЕТРАШИЧЪ ИМЕНЕМЪ ДЪЛЪКОВИЧЪ. А ПРИ ТОМЪ БЫЛЪ ПОПО ПЕЧѢРЬСКИИ ПЕТРЪ. А КОРЪЧИМЪ ОЛЕХНОВИЧЪ СЕМЕНЪ ОУ ВѢКИ ВѢКОМЪ АМИНЬ • | • +

Завваги:

НЪ УГОРЪ — з Угорщини. *ШЕПАНЪ* < *ШЕПИАНЪ*. *ЗА КОПУ ГРОШНИ* — 50 копійок. *ПОПО* < *ПОПЪ*.

Питання:

ДѢДИЦТВО — значення? (ССУМ). *ВОТНИННУ* — значення? (ССУМ). *ОУНУКУМЪ* — пояснить походження голосного флексії. *ПЛЕМА* — значення? (ССУМ). *ПОБЛУИ* — відмінок, початкова форма? *ЗЕМЛАНЕ* — значення? (ССУМ). *МОГОРИЧЪ* — походження?

ПІСНЯ ПРО ШТЕФАНА ВОЄВОДУ
із Граматики Яна Благослава

1571 р.

- 1 Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
На верші Дунаю три роти ту стою:
Первша рота турецка,
Друга рота татарска,
5 Трета рота волоска.
В турецьким ротс шаблами шермую,
В татарским ротс стріаками стріляю,
Волоским роте Штефан-вийвода.
В Штефанови роте дівонька плачет,
10 І плачуци повідала: «Штефане, Штефане,
Штефан-вийвода! Альбо ме пуймі, альбо ме ліші!»
А што ж то мі речет Штефан-вийвода?
«Красна дівоньце, пуйміл бих те, дівонько,
Неровнай мі ес; лішіл бих те, міленька мі ес».
15 Што ж мі рекла дівонька? «Пусти мене Штефане!
Скочу я в Дунай, у Дунай глибоки.
Ах, као ме допайнет — ето я буду».
Нехто не допайнул красну дівоньку,
Допайнул дівоньку Штефан-вийвода,
20 І взал дівоньку за білу ю ручку:
«Дівонько-душенько, міленька мі будеш».

Завваги:

2. *стою* — контамінована україно-східнословачько-польська форма. 2. *на верші* — відмінкова форма іменника *верх*. 6. *шаблами шермую* — пор. словацьке *šerovať* 'розмахувати, колоти'. 8. *вийвода* < (воевода > воивода > войвода > ...). 10. *плачуци* — словацька форма. 17. *као* — чеська форма.

Питання:

1. *чезу* — явище? 2. *на верші* — явище? 5. *волоский* — значення? (ЕСУМ). 6. *шермуюти* — доля слова в українській мові? (Гр.). 8. *Волоскім* — явище? 10. *повідала* — лексичне значення кореня? 12. *альбо* — частина мови, значення, походження? (ЕСУМ). 12-15. *што* — явище? 13. *дівоньце* — форма? 20. *глибокий* — походження у після плавного? (ЕСУМ). 20. *ю* — частина мови, форма? 21. *міленька мі* — якого походження тут звук [й]?

Л І Т О П И С С А М О В И Д Ц Я

Стародуб XVII ст.

По похоронѣ старого Хмелицького, любо то еше за живота старій Хмелицькій назначил гетманом сина своего Юря, ас еднак нещасливая зайздросць албо хтивость уряду тоє справила, же з старшпани не один того собѣ зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явне доказовати, тоє умыслили и намовили, яко молодого лѣти Хмелицького, жебы от того уряду отмовляясь, здаючи оній. И так, будго учинивши раду, часть козаков зобравши в двор Хмелицького, а найболше тых людей превротних, а тым зичливых, которых на тот уряд гетманства прыгнули, а востатку двор замкнули, не пуцаючи никого. Где Юрій Хмеличченко, выйшовши з светлицы у туо раду, учинил подякованпе от родича своего за уряд гетманства и поклонился усему войску, и положила булаву и бунчук в той радѣ, и, поклонившись, отойшол в свѣтлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалий лежала в той радѣ, кождому бы ся хотѣло узяти тот уряд, але же не позволяет войско. Пытано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля их была, жебы зоставал на том урядѣ гетманства. Але усѣ одними голосами кричат, жебы сизв Хмелицького гетманом зоставал, а зваща з посполитых козаков тые голоса призывают молодого Хмелицького и просят оного, жебы тот уряд справовал на мѣстпу отцевском, которій отмовляется молодостию лѣт своїх и фрасунком смерти родича своего. А до того придаючи, же еше оному до так великого уряду лѣта не позволяют, не маючи такого довицѣпу войско справовати, и жебы Украина зоставати мѣла в тихости.

А кгда пришол тот день середи, знову козаков раду и знову в тот же двор Хмелицького зобралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти чернѣ, — знову о тоє гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню постановили, на том и стали, жебы зоставали знаки войсковые при Хмелицьком молодом, и жебы з своих рук Выговскому давал, як у войско выходити маст, а з войска як повернет, жебы знову отдавал до рук Хмелицького.

Завваги:

звелаща — 'особливо'. *по килка кротѣ* — 'по килка разів' (*кротѣ* — полонізм, *кратѣ* — ?) *фрасунокѣ* — 'печаль'. *довицѣпѣ* — тут 'розум'.

Питання:

гетман — походження. *рада* — походження. *перве* — частина мови, форма.

Ш БОНДАРІАХЪ

- 1 ЧЕ^тНО Е^т И БОНДАРІТВО И ВЕ^аМН НАДѢНО:
 БО НИХТО НЕ ШЫДЕ^т И БЕЗ^хНЫ ПОДѢНО.
 А ХО^ч И ВЕ^а РЕМЕСНИКЪ АНДІА^м ВРѢМІА ПОТРЕБЕ^т:
 ТА^к ЖЕ И БО^дДА^т ВІЮДА Е^т НЕ БЕ^зПОТРЕБЕНЪ.
 КДА^б НЕ ШНН^т ИѢ В ЧЕМЪ БЫ НАПН^т КОВЪ ХРАНИТИ:
 И ИѢ В ЧЕ^м БЫЛО^т ЖОНКАМЪ И ВОДЫ НОИТИ.
 А ЦО ОБРѢЗКИ ШЕКИЦѢ И КРА^кЦѢ ПОКНДАЮТЪ:
 А БОНДАРІ ОБРѢЗКО СВОНХ^т НЕ КНКАЮТЪ.
 5 ЯК ТО ТРѢСКИ КОТРЫМН МОЖЕ^т В^х ПЕЧѢ ПАЛИТИ:
 ТА^к ЖЕ ЗА^а ОЮБАНЬЕ И БІТИ НАВАРИТИ.
 І НЕ БУДЕ^т ДРѢМАТИ ЖЕ ЧО СТҮКИ ГРІАКИ:
 А К ТОМУ НА ПАЧЕ ІАКЪ ПОТІАГНЕ^т ТАБАКИ.
 І НЕ КОХАЕ^т СЯ ВЪ ІНУ ЖЕ РОБИТИ И ВНОУѢ:
 ЛЕО ЧРО^т А БО КРУГН, НАН СТРУЖЕ^т ОБРУЧѢ.
 І МА^тСТЕ^тСТВО СВОѢ ТА^т И ТАМЪ РОКЛАДАЕТЪ:
 И ОХОУЮ ДО РОКОТИ ПІАНО^т МАЕГЪ.
 А ЦО ЗАРОБИ МҮСѢТИ ЧАСОМЪ И ПРОПІТИ:
 ПОГАѢ ПРАЦЫ ЖИВОТЫ ЧДОХА ПОКРѢПІТИ.
 10 ПОЧО^т СТАНЕ^т РОБИТИ ЗНОВУ ХОУЪ НЕ МНОГО:
 А^т В НЕГО И ТИТИНУ И ВСЕГО ВПА^т МНОГО.
 І ТАКЪ ЧОЕ РЕМЕСЛО ВЕ^аМН ПОХВАЛІАЮ:
 И ДО КО^ц ЦА ВѢКУ И^т ТОГО ХЛѢБА ПРИАЮ.

Завваги:

5. *Зде* < польське або словацьке *zai* 'а, же, але'. 6. *СтҮки гріаки*, пор. загадку "Стух—срѣх, та и пѣтак (бондар)" Номис, №10442.

Питання:

2. *Бондар* — твірна основа? 5. *Наварити* — морфемний склад, лексичне значення кореня? 6. *Гріакъ* — частина мови, значення? (ЕСУМ). *Напаче* — частина мови, граматична форма? *Табака* — походження? (Ф.). 8. *Мангустство* — походження? 9. *Мусѣти* — походження? *Трѣха* — частина мови. 10. *Титиня* — походження? (Ф.).

НАРОДНА МОВА

Вороніж 1723 р. 15 вересня

[...] : повѣсть Демка Зименка ішовъ м мовит до кузнѣ сотницкои въ субботу за поддоскомъ тамъ приповши спитався чи нарадивъ подосокъ, сказалъ коваль же не нарадивъ, завтра наражу и винесу к тебѣ на комору, а м от тоен кузнѣ пошовъ до Грицка Шкуренка куповат овецъ мимо дворъ Василя Шкури, стрѣтивъ тамъ Савуского зятя и Сидора Ковбасенка, спиталемъ оних о Грицку Шкуренку, сказали они мнѣ, что тепер у овинѣ, а як пришовъ м до овина, не заставъ сто Грицка у овинѣ, и вернудемся назад до господи, идучи улицею обачит мене Василя Шкуриха зъ своего огорода, и сказала ходи до мене купи телиццо, и м пришовъ до си у дворъ заставъ телиццо стомячю под повѣткою, сталемъ торговати, просила у мене золотих шести, а м давалъ золотих пят, на томъ и торгъ стался, хотѣла же м дат задатку золотих три, толко она сказала разомъ оддаси да еше и вола рижого озмешъ, спровадши перше сее, и тоен телицѣ нѣчимъ було вести дала сама жъ Василя мнѣ, пе вѣдаю чи повод чи супоню, которимъ осилввши за роги повковъ, и когда виводивъ зъ двора стрѣтивъ паробка их же Івана Плескача, зъ дровами фюювыми па волахъ один воль бѣлии другии гнѣдии з половою полоскою, въ тое самое время якъ уже череда додому пришла, и повковъ улицею тую телиццо [...].

РУСАКА ДНІСТРОВАЯ

1837 р. (М.Пашкевич)

ПЕРЕД СЛІВЕ .

Судило нам ся послѣдним бути. Бодоли другі Славяне вершка ся дохалаюют, и естли не ўже то небавком побратают—ся с поўним, ясним сонцем; нам на долинѣ в густій студенній мразѣ гнѣти. Мали и ми напих пѣвцѣв и наших учителей, ас найшли тучи и бури, тамтї занѣмѣли, а народови и словесности на доўго ся здрѣмало; однакож язык и хоршла дупа руска була серед Славляници, як чиста слеза дѣвоча в долони серафима. —

Зволила добра доля появиити—ся и у нас зберкам народних наших пѣсень, и иншим хорошим и дѣловажним дѣлам; е то нам як заране по доўгих тмавих ночох, як радость на лицѣ нещасного, коли лутша надѣя перемчитъ скрізь сераце его; сут то здорові поўно—силні рїстки, о

которих нам цѣлою душею дбати, огрѣвати, плакати и зрощати док під крилом часу и добрих владнувателѣвъ хорошою и крѣпкою засяють величею.

Не журися Русалочко з над Днѣстра, що—сь не прибрана, в нарядѣ який від природи и простодушного и добросердного народа твоего приймила—сь, — стаєшь перед твоїми сестрицями. Они добрі, вибачат ти, приймут ти и прикрасят. —

Сказати нам дещо о правописи сей книжочки. Хочемо зачинати, проте знати нам конче, яке теперѣшньому языкови истинное лице; за—для—того держалисмо—ся правила: “пиши як чуєшь, а читай як видишь”. [...].

Поклони—ся Русалко наша низко Всечесному Сподареви Николаѣ Верецинскому, що тебе звалѣу родитися, и всѣм що ты пристроѣли грѣснями народними и Стариною; именно: Трудолюбивому Мирославоу Илькевичови, — потом Православоу Каўкови, Ивану Бѣлѣнському, Маркслау Кульчицькому, Мѣнчакевичу — и иншим; — честь им най буде и слава, а в руских дѣтех най усерднѣйша подяка! —

Завваги:

стали — лісслово 3 особи однини *ст(ь)* + частка *ли*. *небавам* — частина мови, значення, корінь слова (Гр.). *иниши* — значення, правопис (Гр.). *зафан* — частина мови, значення (Гр.). *док=доки*. *конче* — частина мови (Гр.).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

1840 р.

Стоить въ сели Суботови
На гори высокій,
Домовина украины
Широка глыбока.
Ото церковь Богданова
Тамъ то винъ молився
Шобъ москаль добромъ и
льхомъ
Зъ козакомъ дилывся.
Миръ души твоей Богдане!
Не такъ воно стало:
Москальки шо зазарили
То все очухрала.
Могилы вже розривають
Та тропей пукають,
Люхи твои розкопують

Та тебежъ и лають.
Шо й затруды не находят!
Отакъ то Богдане!
Занапастывъ есы вбогу
Сыроту Украину!
За тежъ тоби така й дяка
Церковь—Домовину
Нема кому полагодыть!!
На тій Украини,
На тій самій, шо зъ тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Екатерины
Сараною силы.

Отаке то Зиновію
Олексіивъ друже!

Ты все отдавъ пріятелямъ
А имь и байдуже.
Кажуть бачилиъ шо все то те
Таки й було наше,
Шо воли тилько наймалы
Татарамъ на пашу —
Та полякамъ... може й справди
Нехай и такъ буде!
Такъ сміюцьякъ зъ України

Сторонніи люды!
Несмійтеся чужи люде
Церковъ—Домовина
Розвалиця... и съ пидъ неи
Встане Украина.
И розвіе тьму неволи
Свить правды засвितытъ,
И помоляця на воли
Невольнычи диты!

Питання:

люх — походження, значення. *засвітити* — значення (Гр), поясніть походження підресленого звука. *вбогий* — значення (Гр), визначити корінь слова (Ц. 443). *байдуже* — походження, значення. *тільки* — порівняй староукр. *только/ толькo*, пояснити появу кінцевого звука [и] в літературній формі.

ПАНТЕЛІЙМОН КУЛІШ

Зазивний лист до української інтелігенції

1882 р.

Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тогді, як Москва й не нахлюнулася. Загартовували ми його і в устах того рицарства, до котрого счалася із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної.

То ж воно служило в боротьбі сили мускулної з мускульною. Тепер настав для нього час боротьби духа з духом. Як не вспосліджують нас ті люде, що озиваються представителями Москви, а мусять признатись, що український дух виступив на своє діло життя героїчно.

... Величною зробилася Москва не одною стихійною силою. Здавалося би, нам подобно втонути у тому величчі, зникнути в блискавичному сяві всеросійської слави, стоїтигись ув один метал із Москвою серед страшного огню, котрим вона палила землю і воду, перекуватись у щось неодмінне вовіки під залізним щюм баби Яги, що в нашій казці кує москалів на мідяному току, покрепляючи силу респетами картечі.

Москва виросла якимсь дивом перед очима в історії. Про нас, що помогли їй знятись од землі аж під небо, ніхто й не згадував, прославляючи її царів та героїв. Нас мовби ніколи не було й на світі...

Аж ось, саме під ту велику годину, як засіяла повним світом невмируща слава Пушкіна, найкраща слава, якою може величатись нація, — у нас на Україні, серед забутих степових могил, мужицька мова

піднялася ізнічев'я до високости всенародного жалю, плачу, піднялася до погорджування великою гордицею і до погрожування великій потузі.

... Сила була в прокуванні нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем і огнем, а духом і правдою. Заговорило понад Дніпром німе камінне; озвалися голосно бур'януваті городища, і все живе почуло, що горяча предківська кров кипіла і бушувала не даремно.

ІВАН ФРАНКО ПРОЛОГ ДО "МОЙСЕЯ"

1905 р.

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на розлорожу,
Людським призиством, ніби струпом вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який пащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Не вже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гносм,
Тяглом у поїздах їх бистроїздних?

Не вже по вік у ділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоем

Тебе скував і заприсяг на вірність?
Не вже тобі лиш не судилось діло,
Щоб виявило твоїх сил безмірність?

Не вже за дармо спільки серць горіло
До тебе найсвятійшою любовню,
Тобі офіруючи душу й тіло?

За дармо край твій весь политий кровю
Твоїх борців? Йому вже не пишуться
У красоті, свободі і здоровю?

За дармо в слові твому іскрять ся
І сила й м'яккість, дотеп і потура
І все, чим може в гору дух піднять ся?

За дармо в пісні твоїй лась ся тута
І сміх дзвінкий і жалощі кохана,
Надій і втіхи світляная смута?

О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, як би хвилю вдасть, що слова слуха,
І слово вдасть, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, як би тісно вдасть палку, вігнненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, всьде на путь спасенну!

Як би!... Та нам, знесиленим журбою,
Роздергим сумнівами, битим сльозом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засьєнеш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш як хазяїн домовитий
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми—ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний зри; хоч гіркий, та вільний;
Твоїй будущині задаток слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

Д. 20 липня 1905.

Уділом — пояснити, як розвинулося значення '1. уділ. 2. доля, талан' (для довідок ЕСУМ II 89–90; Ф. I 495, 496; II. 105).

В А С И Л Ь С Т У С

1938–1985

За літописом Самовидця

- 1 Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навбжений, що чує під серцем ножа,
за хмарами хмари, за димом пожарищ — високо
зоріє на пустку давно збайдужіле божа.
5 Стинаються в герці скажені сини України,

той з ордами бродить, а той накликає Москву,
 заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
 підводиться мати — в годину свою грозову:
 — Пайшпан, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
 10 з собою в чужину весь тонкоголосий ясир.
 Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
 бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувірі!
 І Тясьмину тісно од трупу козацького й крові,
 і Буг почорнілий загачено трупом людським.
 15 бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
 у пеклі запекаім, у райському раї страшнім.
 Поли з вас наріжуть, натепуть на гузна вам палі
 і крові наточать — ушійтєсь пекельним вином.
 А де Україна? Все далі, все далі, все далі
 20 пляхи поростають дрімучим терпким полином.
 Украдене сонце визить схарапудженням оком,
 мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
 Куріє руїна. Кривавим стікає потоком,
 і сонце татарське — стожальєс — разить наповал.

Питання:

1. *визить* — значення, походження. *схарапуджений* — значення. 2. *навіжений* — значення. 5. *герць* — значення, походження; пояснити форму *герць*. 10. *ясир* — значення. 20. *поли* — походження слова; пояснити форму *пелить*. 24. *стожальєс* — значення, спосіб творення.

* * *

Список скорочень

- Гр. — Грішченко Б. *Словарь української мови*. Надрук з вид. 1907–1909 рр. фотомех. способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. Т.1–4.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови*. У 7 т. — К.: “Наукова думка”, 1982–1989. Т.1–3.
- СДРЯ — *Словарь древнерусского языка (XI–XIII в.)*. — М.: “Русский язык”, 1988–1991. Т.1–IV.
- ССУМ — *Словник староукраїнської мови XIV–XVI ст.* — К., 1977–1978. Т.1–II.
- Ф. — Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / Пер. с нем. и доп. О.Трубачева. — М.: “Прогресс”, 1986–1987. Т.1–4.
- Ц. — Цыганенко Г.П. *Этимологический словарь русского языка*. — К.: “Ралянська школа”, 1989. 512с.

Питання до екзамену

1. Курс *Історичної граматики української мови* як навчальна дисципліна, його предмет та завдання. Зв'язок курсу з іншими навчальними дисциплінами.

2. Основні джерела історичного вивчення української мови. Коротка характеристика найважливіших пам'яток 11–18 ст.

3. Питання походження української мови.

4. Проблеми періодизації історії розвитку української мови.

5. Загальна характеристика фонологічної системи праслов'янської мови 6–7 ст. Закон відкритих складів. Принцип висхідної звучності.

6. Пом'якшення приголосних під впливом наступного *j:

– зміна сполучень *gj, *kj, *chj; – зміна груп *zj, *sj; – зміна сполук *dj, *tj.

7. Палаталізація груп приголосних під впливом наступного *j:

– зміна сполучень *zdj, *zgj, *skj, *stj; – зміни губних.

8. перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних: перша, друга та третя палаталізації. Фонетичні умови, час розвитку явища; наслідки для української мови.

9. Зміна [je] в [o] на початку слова.

10. Історія носових голосних **А** та **Я**.

11. Рефлекси сполук [*ort], [*old] на початку слова.

12. Розвиток повноголосся. Фонетичні умови, час розвитку явища; наслідки для української мови.

13. Розвиток звука [o] з початкового [a] у запозичених словах.

14. Загальна характеристика фонологічної системи української мови кінця 10–початку 11 ст.

15. Редуковані голосні, їх звукове значення, позиції.

16. Рефлекси редукованих; редуковані у сполученні з плавними [p], [l]; умови розвитку другого повноголосся.

17. Редуковані голосні [i], [y].

18. Припинення дії закону відкритого складу; занепад редукованих.

19. Наслідки занепаду редукованих для фонологічної системи української мови.

20. Занепад редукованих. Перебудова структури складу. Вставні та вигадні [e], [o] (історичний коментар, наслідки цих явищ для сучасної української літературної мови).

21. Спрощення в групах приголосних української мови.

22. Чергування голосних [e], [o] із Ø в українській мові (історичний коментар).

23. Подовження етимологічних [e], [o], причини виникнення цього явища, його розвиток та наслідки для сучасної української мови.

24. Перехід [c] в [o] після приляглих та j.

25. Історія звука **ѣ**.
26. Історія стимологічних [і], [ш].
27. Доля праслов'янських сполук *ы+приголосний/ *ы+приголосний в українській мові (зміна [л] на [в]).
28. Депалаталізація приголосних.
29. Іменник. Основні граматичні категорії староукраїнського іменника.
30. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення.
31. Історія відмінкових закінчень іменників I відміни.
32. Історія відмінкових закінчень іменників II відміни.
33. Історія відмінкових закінчень іменників III відміни.
34. Історія відмінкових закінчень іменників IV відміни.
35. Загальна характеристика староукраїнського займенника.
36. Історія розвитку форм особового та зворотного займенників.
37. Загальна характеристика прикметника. Історія форм іменних прикметників.
38. Історія форм займенникових прикметників. Творення вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників.
39. Загальна характеристика числівників. Історія форм українського числівника.
40. Загальна характеристика українського дієслова. Типи дієслівних основ. Тематичні й атематичні дієслова.
41. Історія дієслівних форм теперішнього часу (тематичні, атематичні дієслова).
42. Дорист як одна із форм минулого часу староукраїнського дієслова (творення, історія).
43. Імперфект як одна із форм минулого часу староукраїнського дієслова (творення, історія).
44. Перфект як одна із форм минулого часу староукраїнського дієслова (творення, історія).
45. Плюсквамперфект як одна із форм минулого часу староукраїнського дієслова (творення, історія).
46. Історія форм майбутнього часу староукраїнського дієслова.
47. Історія форм наказового способу староукраїнського дієслова.
48. Історія форм умовного способу староукраїнського дієслова.
49. Історія інфінітива та сушіна в українській мові.
50. Основні структурні й значеннєві розряди прислівників староукраїнської мови; розвиток прислівникової системи української мови.
51. Службові частини мови (прийменники, сполучники, частки, вигуки).
52. Загальна характеристика розвитку основних типів простого й складного речень. Зворот "давальний самотійний".

Література

До розділу “Фонетика”

Основна

- Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Тараненко І.Й. *Історична граматика української мови*. — К., 1962.
- Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинсько І.І. *Історична граматика української мови*. — К., 1982.
- Жовтобрюх М.А., Скляренко В.Г. *Історія української мови. Фонетика*. — К., 1979.
- Іванов В.В. *Историческая грамматика русского языка*. — М., 1990.
- Медведев Ф.П. *Нариси з історичної граматики української мови*. — Х., 1965.
- Півторак Г. *Українці: звідки ми і наша мова?* — К., 1993.
- Царук О.В. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри*. — Дніпропетровськ, 1998.
- Русанівський В.М. *Історія української літературної мови*. — К.: Арт Ек, 2001.

Додаткова

- Банаура О., Банаура Г. *Становлення й розвиток письма* // УМА. — 1999. — №4. — С.8—9.
- Бурячок А. *Давньоруський період в історії східних слов'ян, їх мов і культур* // Дивослово. — 1994. — №5—6. — С.12—15.
- Горський В.С. *Давньоруський період в історико-філософському вимірі* // Мовознавство. — 1993. — 1993. — №2. — С.31—35.
- Карпенко Ю.О. *Українська гіпотеза походження української мови* // Мовознавство. — 1993. — №5. — С.3—8.
- Німчук В.В. *Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови* // Мовознавство. — 1998. — №1. — С.3—12.
- Німчук В.В. *Походження й розвиток мови української народності* // Українська народність: нариси соціально-економічної та етно-політичної історії. — К., 1990. — С.190—227.
- Степаненко М. *З історії дослідження витоків української мови* // Дивослово. — 2000. — №7. — С.17—19.
- Шевельов Ю. *Чому общерусский язык, а не вйчоруська мова?* Дві статті про постання української мови. — К.: Academia, 1994.
- Ющук І. *Про походження української мови* // Дивослово. — 1995. — №1. — С.27—33.

* * *

До розділів “Морфологія”, “Тексти”

- Беззенко С. *Історична морфологія української мови*. — Ужгород, 1960. 416с.
- Безпалько О.П., Магштабей О.М., Шарпило Б.А. *Збірник еправ з історичної граматики української мови*. — К.: “Радянська школа”, 1958. 176с.
- Безпалько О.П., Самійленко С.П. *Історична граматика української мови*. — К., 1967.
- Булаховський А. *Питання походження української мови* // Вибрані праці в п'яти томах. — К.: “Наукова думка”, 1977. Т.2. С.9—216.
- Булаховський А. *Історичний коментарій до української літературної мови* // Вибрані праці в п'яти томах. — К.: “Наукова думка”, 1977. Т.2. С.217—324.

- Горбач О. *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських мов* // Історія української мови: Хрестоматія. — К.: "Либідь", 1996. С.206–225.
- Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. — К., 1994. 1230с.
- Дурново Н. *Введение в историю русского языка*. — М., 1969. 295с.
- Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І. *Історична грамати́ка української мови*. — К.: "Вища школа", 1982. 320с.
- Иванов В. *Историческая грамматика русского языка*. — Москва, 1990. 400с.
- Історія української мови. Морфологія*. — К.: "Наукова думка", 1978. 540с.
- Історія української мови: Хрестоматія*. — К.: "Либідь", 1996. 281 с.
- Коць-Григорчук А. *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору*. — Нью-Йорк-Львів 2002. 268с.
- Німчук В. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. — К.: "Наукова думка", 1992. 416с.
- Німчук В. *Південні давньоруські говори — основа української мови* // Історія української мови: Хрестоматія. — К.: "Либідь", 1996. С.257–269.
- Німчук В. *Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови* // Мовознавство. 1997. №6. С.3–14.
- Німчук В. *Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови* // Мовознавство. 1998. №1. С.3–12.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Уклад М.Номіс. / Упор., примітки та вступна стаття М.М.Пазяка. — Київ 1993. 768с.
- Полное собрание русских летописей. Т.І. *Лаурентиевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку*. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. С.240–251.
- Самійленко С. *Нариси з історичної морфології української мови*. — К., 1964. Ч.І. 234с.
- Сімович Василь. *Українське мовознавство. Розвідки й статті* / Упорядкування й вступна стаття Юрія Шевельова. Ottawa, The University of Ottawa Press, 1981. 452с.
- Сімович Василь. *Українське мовознавство. Розвідки й статті* / Упорядкував Юрій Шевельов. Ottawa, The University of Ottawa Press, 1984. 240с.
- Трубецкой П. *Избранные труды по филологии*. — М.: "Прогресс", 1987. 560с.
- Хабургаев Г. *Становление русского языка*. — М.: "Высшая школа", 1980. 192с.
- Шахматов Ол., Кримський Аг. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письм'яної староукраїнщини XI–XVIII в.* — К., 1922. 184с.
- Шевельов Ю. *Чому общерусский язык, а не вѣдурьська мова* // Історія української мови: Хрестоматія. — К.: "Либідь", 1996. С.191–205.
- Шевельов Ю. *Про критерії в питаннях офіційного правопису* // Мовознавство 1995. №2–3. С.3–9.
- Якубинский А. *История древнерусского языка*. — Москва, 1953. 368с.
- The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices*. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Volume VIII. Harvard, 1990.
- Shevelov George Y. *In and around Kiev*. Heidelberg: Winter, 1991. 403p.
- Štec M. *Úvod do staroslověnčiny a cirkevněj slovančiny*. Prešov, 1994. 234s.